

7:6–9 AZ GYARMATHI MIKLOS HELMECZI PRAEDICATORNAK, A BODOGH emlekezetü MONOSZLOI ANDRAS Vesperiny Püspök, es Posoni Praepost könyue ellen irt csacsogasira – Monoszlóy *De invocatione et veneratione sanctorum* című 1589-ben megjelent könyve ellen Gyarmati Bíró Miklós királyhelmecei prédikátor írt egy polémiát 1598-ban (*Keresztyeni felelet Monozloi Andras Vesperini Püspök, es Posoni Praepost könyve ellen, az mellyet irt, De Invocatione, & Veneratione Sanctorum, az az, az mint ő fordittyá, Az Szentek hozzánk való segítsegekrül, valoba kedig, az mint egész irasabul megh tetzik, az Szenteknek segítsegekrül, segítségül hivasokrol, erdemes közbenjarasokrul, esedezesekrül, es szoszolasokrul, ket reszben osztattatot, es irattatot*). Monoszlóy 1601-ben meghalt, így nem tudott felelni rá, ezt teszi meg helyette Pázmány. Monoszlóy András (1552–1601) katolikus hitvitázó író. 1599-től veszprémi püspök. A trienti zsinat szellemében írt polemikus munkáiban Telegdi Miklós munkásságát folytatta, Pázmányét pedig előkészítette. Számos magyar és latin nyelvű vitairatot, teológiai munkát, tankönyvet írt, melyeknek csak egy része jelent meg nyomtatásban. Gyarmati Bíró Miklós (?–1600 v. 1601) református egyházi író. Sátoraljaújhelyi rektor, beregi, majd zempléni esperes, 1595-től Királyhelmeceen lelkész.

8:1–12 ILLVSTRISSIMO AC REVERENDISSIMO... [...] Salutem et foelicitatem. – Legméltóságosabb főtisztelendő Forgách Ferenc úrnak, esztergomi érseknek, Magyarország primásának, született követének, a szent császári és királyi felség magyarországi helytartójának, tanácsosának stb. valamint a tekintetes és nagyságos Ghymeszi Forgách Zsigmond úrnak, Nógrád vármegye követének, a szent császári és királyi felség országbírójának, tanácsosának stb. üdvözetlet és boldogságot.

8:13–17:5 Actius, Poeta celebratissimus...[...] ...licet nihil profecerit impensa. Vale. – A híres poéta, Actius, megkérdedztvén egykoriban, hogy miért nem vállal ügyeket a fórumon, holott olyan jeles tragédiákat ír és az elébe vett tárgyakról oly ékesen tud beszélni, magasan járó és kedves ékesszólásával: azt felelé, hogy a tragédiákban azt mondják, ami neki tetszik; de a rostrumról olyasmit mondhat az ellenfél, ami neki nem tetszik. T. i. úgy gondolkozott nagy okosan, hogy sokkal biztosabb még azt is, aminek elmondása leginkább szíveden fekszik, egynémelykor csukott ajkak mögött visszatartanod, mintsem oktalanságod olyanok hallására kényszerítsen, amik éppen nem tetszenek. S ez az, amit legkevésbé gondolnak meg napjainkban azok, akik eltépve a katolikus egység kapcsát, felekezetet csinálnak és holmi *feleúj* evangéliumnak (miért ne nevezzem így, mikor a betűje ősrégi, de az értelme és magyarázatja minapi?) hirdetői és árusai gyanánt adják ki magukat.

Mert nem elég nekik, hogy az ő – Sz. Dávid megmondta, milyen – katedráikról, mint afféle rostrumról, mérges szónoklatokkal nyilván ránk rontanak; hanem tragikus hévtől

elragadtatva, szerepükön is túlkapnak, az egész világnak ajánlgatják a saját javításait, ami csak eszükbe jut ellenünk hányják, mireánk költik maguk rossz szándékát, majd egyes szavakon nyargalnak, majd meg a szavak értelmét rútol elferdítik, hogy gáncsolhassák, kákán csomót keresnek, elejtett szóban pörre vadásznak. Nem is lehetne, azt hiszem, ezt a népséget alkalmasabban lefestenem, mint ha *kaméleonnak* nevezem. A kaméleon neve (mondja Afrika egyik jelese) nagy szó, úgy első hallásra, míg magát nem ismered; szinte félve gondolsz valami nagyobbra az oroszlánál. De amint találkozol vele, menten nevetésre fakaszt a nagymondó név görögsége. Nincs ugyanis neki se húsa, se vére; érzéketlen és lomha, alig tud a földtől megválni, bambán erőlködik, hogy menne s mozdulatával tettei inkább a lépést, mint teszi; mindig éhes t. i., és soha jól nem lakhatik: ásítva eszik, szuszogva rágicsál, szél az étele. Változni tud csak, semmi egyebet. Mert az ő színének az az egy tulajdonsága van, hogy mindig abból árad szét, ami közel ér hozzá. Minden állatok között a kaméleon az egyetlen, melynek se étele, se itala, csak a levegőből él; színének a természete még csodálatosabb, mert egyre változtatja, és akármihez dörgölődzék, annak a színét játssza mindig, csak pirosat és fehéret nem.

A természet ezen szörnyszülöttével párba illenek, és mint tojás a tojáshoz, hasonló hozzá napjainkban a feleúj evangélium hirdetői. Mert ha a név pompájára nézel: ugyan mi lehetne nagyszerűbb, az emberek lelkét bizonyos szent borzalommal illetni, mi lehetne alkalmasabb, mintha – csakúgy mint Simon Mágus, ki Isten nagy erejének, a Valentinianusok, kik gnosztikusoknak vagyis bölcseknek, a Novatianusok, kik katharoszok vagyis tisztáknak, mint Manes, ki vigasztalónak stb. nevezték magokat – te is az Evangélium Prédikálóját, második Illés Prófétát, Germánia Apostolát mondasz, mikor ugyan Luthert vagy a többi hasonló fajta embereket akarod érteni? Hát még ha látod, hogy a nagy név ernyőjéhez még az Írást, Apostolokat, Krisztust, Isten igéjét is, mint zsidók a *philacteriumot*, mily serényen terjegetik képük előtt! Ha pedig közelebről szemügyre veszed, mi lappang az evangéliumi takaró alatt: nem fogsz-e teljes joggal a *görög névre* hivatkozni, mely ezekre a Dadogókra oly fényes címekből varrt hímet? Ami ugyanis a tisztességes név alatt rejtőzik, nem az evangélium; hanem egy lomha, buta állat, mely alig bírja a lábát kinyújtani, alig mozdul, csak erőlködni tud, de menni nem; mely mindig egyazon mocsárban fetreng, Sisyphus egy követ újra meg újra emelgeti, a hazugságok ugyanazon húrján játszik mindig, és ugyanazon rágalmak fűrészét ide-oda húzogatja. És ami egykor Ephraimról íratott, azt bátran elmondhatod ezekről az evangéliumi kaméleonokról is: szelet legelnek. Mert a valódi, kemény igazságoktól undorodik ez az állat; hazugság, ráfogás, az elámított nép tapsai – merő füst, amivel él.

A színüknek pedig mekkora és mily sokféle a változása! Akármilyen sárral érintkeznek, annak a színét veszik föl, miután az igazság eredeti színét elvesztették. Mennyire állhatatlan az ő összes dolgaiknak rendje-módja! Hazudom, ha a saját szabványait is egyformán tartják maguk között; mikor akármelyik is éppúgy a maga esze szerint változtatja, amit tanult, mint ahogy a maga eszéből gondolta ki az, akitől tanulta. Rá vall a dolog a maga természetére, és a kezdet erkölcsé meglátszik a folytatáson. Ugyanazt tehették a Valentinianusok, amit tett Valentinus, ugyanazt a Marcioniták, amit Marcion: a maguk esze szerint újítani a hiten. Innen ezeknek a kaméleonoknak állandó és magokhoz mindig hasonlatos állhatatlansága; innen a naponként újra támadó civódások, új dogmák, új rendje a dolgoknak, újítás mindenben; hogy valamint egykor Alexander püspök az Ariánusokra, úgy mi ezekre a korunkbeli felekezetszínálókra, tökéletes állhatatlanságuk miatt, méltán adjuk a kaméleon nevet.

Csak egy a csodálatos, hogy a színük ilyen nagy változatossága mellett, a piros és fehér teljesen hiányzanak. Tudniillik a piros, a szerénység és őszinte szégyenérzet színe, ezeket nem fogja. Ám leplezd le hazugságait, cáfold meg rágalmait, mutasd ki hamisságukat: mi haszna? A vértelen állat pirulni nem tud. És minden fehérség híján a tiszta, őszinte elmének nyomát sem mutatja.

Tehát az illetén Luther-Kalvin-féle feleúj evangéliumi kaméleonok között, kik Magyarországon a kat. vallás nyilvános meghurcolásában különösen kitűntek, már jó ideje, hogy nem utolsó helyen hallom emlegetni Gyarmathi Miklóst, könyve azonban nagy sokára került szemem elé; s mikor baráti szívesség folytán hozzá jutottam, a komolyabb tanulmányoktól kissé elvonulva, időtöltésül fogtam e könyvet s nem egész egy hét alatt végig olvasván úgy találtam, hogy az egész egy kapkodó kálvinista által az Apiariumból s Herbrand, Chemnitz, Calvin öltéseiből összetákolt fércelmény. Láttam, hogy achillesi erősségek helyett csupa hitványság benne minden, még a cserépdaraboknál is haszontalanabb. Isteni lakomát várva, Hecate ebédjét kaptam. Azt hívé, míg nem olvastam a könyvet, hogy egy Chrysippusra, valami Stagiritára lesz szükség, ki ez annyira földicsért férfiú tőreiből kibogozza az igazságot; s alig kezdém olvasni már láttam, hogy akit Chrysippus szíve, a Teológia mája gyanánt hallottam magasztaltatni: csak egy prédikáló Kaméleon, vagy ha jobban tetszik tücsök, kiben a fölfújt néven és lármáján kívül, semmi valóság.

Igazán annyit és olyanokat költ ez imposztor könyvében és aggat a katolikusok nyakába, a mennyit a legmegátalkodottabb ember nyelve sem bírna elhordani, ha (mint Ágoston mondja valahol) érezné, hogy a homok alatt mozog, hol a szégyenérzet lakik. A római pápa ellen (hogy valamiképp el ne térjen bajtársainak szellemétől, kik mint scarabeusok, legnagyobb gyönyörűségüket a pápák hulladékaiban találják) szekérszám hordja

össze a mocskolódást. A Jézus Társaságára pedig, noha ez soha nem bántotta, oly zabolátlan dühvel támad, hogy eszeveszett indulatában a jezsuitákat az „ördög kölykeinek, ölbeli fiainak, édes elsőszülöttjeinek” nevezi; nevelő intézeteik pedig, melyekben minden becsület és jámborság gyarapszik, szerinte „oltár, melyen gyermekek vérével áldoznak az ördögnek”. Mert hát, farkas koma úgy ítéli, bárány zavarja a vizet. S egyáltalán a jezsuiták mostanában azok, kik ellen minden újtó özönével dönti a mocskot. Csakhogy más igazlátójuk, más bírójuk van a jezsuitáknak az égben, s nem is emberi vélekedés szabja ítéletüket. És amit egykor Tertullianus mondott a pogányok szemébe, ugyanazt mondhatják a jezsuiták ezeknek: „Efféle emberek gáncsolódása dicséret nekünk; mert aki ismer benneteket, tudhatja, hogy nagy jónak kell annak lenni, amit ti elítéltek. És, amint ezt már az isteni és emberi dolgok szemben állása hozza magával, míg ti kárhoztattok bennünket, az Úr föloldoz.”

Ámbátor mit sem találtam Gyarmathi könyvében, ami részünkről már előbb visszautasítva és megcáfolva nem lett volna; mégis, mivel hogy csábító beszéde az Írásból és hazugságokból, mint egymást váltó szálakból, úgy van összeszöve, hogy azt gondolom, nem minden ember tudhatná az igazát a hamisától megválogatni: azért helyén valónak ítélem, hogy azt, ki szabad szájjal szórt ellenünk mindent, ami neki tetszett, olyasmik hallására is kényszerítsem, amik neki éppen nem tetszenek; és hogy kitelhető rövidséggel visszafeleljek, nem ugyan piszkot öntve a piszokra, hanem igazságot adva a hazugságok, szilárd és igaz dogmákat a tévelygések, ingatlan erősséget az üres álmok fejébe. Tapasztalásból tudom ugyanis, hogy a nagy közönség ingatag elméjét könnyen megejtik a prédikátorok efféle körmönfont koholmányai, s gyakran holmi silány ötlet mélyebben hatol az emberek lelkébe, mint az igazság; és hogy akármely utcai csúfolkodás rendszeren többet ér a kat. egyház tanainak nevetségessé tételére, mint a színnel-lével teljes bizonyítás ugyanazok támogatására.

Azt pedig, nemes Dioscurok, dicső Férfiak, jó jelnek tartom, hogy amint a Ti érdemeket és az én irántatok való tiszteletem is megköveteli, ezt az olyan amilyen kis munkámat Néktek szentelhetem; hogy Titeket, Isten kedve szerinti Pár, kiket a szeretet, a vérség, a vallás, a jámborság, az Isten egybe kapcsol, ez az én vékony írásom is együtt emlegessen. És vajha olyan tehetségem volna, hogy erényeiteknek fönséges képét írásomba foglalva, minden jövőendő korra átszármaztathatnám; megértetném akkor bizonyára mindenkivel, milyen magasra jutottatok Ti minden jóságos erkölcsben, hogy mindazt, mit akár a filozófusok bölcsen ajánlanak, akár a történetírók ékes szókkal magasztalnak, Ti mindazt fölérvén életetek és erkölcsseitekkel, szinte eleven képben mutatjátok. Egyitek, mint igaz Főpap, a másik mint fedhetetlen politikus; mindenitek mint hú fia a hazának és bölcs tanácsadója a királynak. Mert noha az ősök megbarnult képeire, a magyar korona védelmére

(amit királyaink családi címeretekben is kifejeztetni akartak, mintegy a Ti nemzetségetek hűségére és gondosságára bízva a kézzel-ésszel védelmezendőt), a nemes elődök hosszú sorára hivatkozhatnátok: mégis, mivel a származást tekintve mindnyájan egyenlőknek születünk és a selyemruhás asszony vajúdása sem különb, Ti a valódi erény útján haladva jutottatok magas tisztességre, elannyira, hogy a Ti derékségték (mely egyedül sajátja személyeteknek, nem ami előttetek vala, vagy amit a jó sors múlandót hozzá adott) sokkal nemesebbé tett Benneteket, mint őseitek minden dicsősége, és méltókká, hogy nem szűk körű színpadokon, hanem széles e világon hangozzék nevetek tisztelete.

És bár elhallgassam, *Méltóságos Főpap*, a Te valóban keresztény (mert ismeretlen erény ez a philosophusok előtt) lelki alázatosságodat, minden gögtől és kevélységtől (pedig ez oly előkelő nemesség, magas állás, fényes környezet mellett, mint a Tied, Isten tudja, mely rejtett réseken be szokott lopódzni) ment szerénységedet, melyet nagy gazdagságod és magas méltóságaid még föltünőbbé tesznek, mivel hogy alacsony sorban úgy a rossz, mint a jó tulajdonok kifejtésére kevesebb az eszköz; a Te nyájad fölött virrasztó figyelmedet; azt a minden püspököt megillető, de (sajnos!) többnyire elhanyagolt gondot, mellyel a népet oktatód; a Te tisztaságos erkölcsöidet, melyekre még a gonoszak sem merik a gyanú árnyékát sem vetni; az imádságban való buzgóságodat, tested sanyargatását, szigorú böjtölésedet, hogy néha csak minden másodnap étkezel; azt a Te, mondhatnám, pazar bőkezűségedet az egyházak iránt, mely (mint komoly tréfaképp mondogatni hallám) nem engedi, hogy csak egy pénzecskéd is veszteg maradjon, ládába zárva; nagy költségeidet, melyeket nemes ifjak neveltetésére nem egyszer tehetségeden fölül is fordítasz, a Te minden nagyravágyástól ment jellemedet, ki az egyházi méltóságok annyi fokozatát meghaladtad, de soha egyet csak szóval se kértél, amit, tudom, hogy sokan, kik maguk araszával mérik a többieket, bajosan fognak elhinni; a Te igyekezetedet, mely fáradhatatlan a szegények fölsegelésében, a katolikus ügy védelmezésében, a tévelygők igaz útra vezetésében, és ezek között kivált rokonaid, édes anyád fiai iránt, akiknek egyike halálos ágyán a kat. anyaszentegyház fiának vallván magát, ott voltam, mikor Téged többek jelenlétében szorosán magához ölelt, elhaló karjaival csüggött válladon és sóhajtozva, könnyben ázott arccal azt mondta Neked: „Immár nem testvéremnek, hanem atyámnak nevezlek! Te nemzettel engem Krisztus számára; a Te bánkódásod, a Te könnyeid, a Te imádságaid szereztek meg nekem az igazság fölismerését.” *Forgách Mihály* volt ez, magas elméjű, nagy műveltségű ifjú, ki korát és állapotát meghaladó görög és latin tanultságával a nemesebb műveltség minden forrásait kimeríté; a Szentírást, és különösen Sz. Pál leveleit betéve tudta; Kálvinnak (kinek mérgét beszívta) *Institutio*-it és a jeles Lipsius *Justus Politica*-it szóról szóra, elméje rengeteg képességével, bár egyben bokros családi

gondok is foglalkoztatták, sorba kitanulta; a vallás felől vetélkedő könyveket, kivált a maga felekezetéből eredőket, mind végig forgatta; Kálvin sötét tudományának tekervényes útjait mind bejárta, megnézte, ismerte. S mégis ez annyi erősséggel ékes, annyi mesterséggel fölszerelt ifjú a Te jámborságod, tudományod, szereteted előtt meghódolt végre és kibékült Istennel. Mondom, bár mindezeket és egyéb Istentől nyert ékességeidet hallgatással mellőzzem, amelyeknek egyenkint való elsorolása is nagy munkát és az enyémnél nagyobb erőt, fellengzőbb ékesszólást kívánna.

Bár Rólad is, dicső Férfiú, *Forgách Zsigmond*, elhallgassam nagy és igazán hősi jelességeidet; a jó szerencsében higgadtságodat, igazságos voltodat, mérsékletedet; a közügyek intézésében tanúsított okosságodat, mellyel nem régiben is a belháborúk kigyulladt lángját első[ként] siettel oltogatni és polgártársaid elméjét üdvösebb irányba terelni; mert a Te tanácsod, igyekezeted, ügyességed, annyi fegyveres veszedelmek közt végzett követségeid révén jutottak oda, hogy a béke gondolatával foglalkozzanak; és végre azt az eléggé nem magasztalható állhatatosságot, melyet a kat. vallásnak úgy elfogadásában, mint a balsors annyi csapásai alatt hű követésében tanúsítasz. Éveken át fontolgattad, amit innen is, onnan is bőven hallottál a hit és vallás felől, óvakodtál minden elhamarkodott lépéstől, minden emberi tekintetet félre tettél; az volt egyetlen igyekezeted, hogy a fölismert igazságot szívvel-lélekkel kövessed. Sok kötelék, sok nehézség tartóztatott, hogy az anyatejjel beszívott, de immár magad előtt is gyanúsaknak látszó vélekedéseket el ne hagyjad. És, hogy a családi viszonyokat ne is említsem, legsúlyosabban nehezedett Rád az a gondolat, mely a Te emberismerő lelkedet nyugtalanította, hogy az ítélet és beszéd mostani pajzán szabadsága mellett bizonyára lesznek, kik úgy ítélnék meg, mintha a Te elhatározásodat a vallás dolgában kegyhajhászás vagy emberi tekintetek vezetnék. Holott mi sem esik messzebb a Te fennkölt jellemed és erkölceidről, mint hogy a lélek ügyében emberi dolgokra tekints; aki, mert bölcsen tudod, hogy nincs oly megbízhatatlan tenger, mint a népszerűség és az emberek kedvezése, mindenkiben lelkiismeretteddel, Istennel vetsz számot, itt keresve igaz dicsőséget, igaz gazdagságot. De végre is legyőzött mindent Isten szent malasztja, mely a Te elmédet megvilágosítja: nyilván a kat. egyház hívének vallottad magadat. S alig hogy ezt tevéd, az országos pártküzdelmek, szinte csak azért támasztva, hogy a gyöngé növevényt kegyetlen dér forrázza le, kizavartak nagy terjedelmű birtokaidból, hazádtól, házadtól, nőd és gyermekeidről megfosztva számkivetésbe hajtottak. Ehhez járult legkedvesebb gyermekeidnek váratlan halála, mely nagyszámú családod illetően megfogyatkozása mellett annál keservesebben esett, minél nagyobb reményekkel személted bennök utódaidat. De mind ez a sok csapás a Te nemes kebled győzhetetlen erejét meg nem töré; hanem miként a béketűrő Jóbról olvassuk,

úgy vetted, mint a Gondviselés rendezte alkalmat, hogy látványul szolgálva, bátran megküzdj a balszerencsével s nyilvánvalóvá tegyed mindenek szemében, hogy Isten és a király iránti hűségneél nagyobbra Te semmit nem becsülsz, egyebeket Isten jóságos gondviselésére bízván.

Bár mindezeket és ezeknél többet és nagyobbakat elmellőzzek:

Azt az egyet, *Nemes Testvérpár*, ami közös dicsőségetek, el nem hallgathatom: hazánk mostani viszontagságai között oly nagyra bizonyult a ti lelketek állhatatossága, hogy a zivataros tenger háborgása mellett Nálatok örökös szélcsönd látszék uralkodni, és a minden oldalról halmozódó bajok között Ti egy arcot, egy hitet mutattatok mindig, magához mindenben hívet. Oh, izmos kebelre valló jelenség, melyet a sorsnak nem szelíden játszó, sem vésszel riasztó szele meg nem ingat! Ez az egy tény maga annyi és oly csodálatra méltó jelességeket foglalja magában, hogy a legékesebben szóló nyelv is alig lenne képes azokat, nem mondom nagyítva föltüntetni, hanem csak egyszerűen felsorolni is.

Lám a legtöbb ember a sors változandóságában reménykedik és a kétséges állapotokat kedveli; ha hol némi haszonra nyílik álnok út, nyomban készek oda evezni és mindenféle mesterfogásokkal, akárhol legyen, fölhajtják; hit, adott szó, eskü, rokonság, vallás mind semmi előttük, a kedvező szerencsét lesik csupán; barátaikkal és uraikkal úgy bánnak, mint a virággal, mely addig kedves, míg üde és valami kellemes illatot áraszt; amint a balsors dere nyomot hagy rajtuk, vagy illatuk elszáll, elvetik őket. Ti pedig, kik a hitet a gazdagságnál, szerencsénél, az egész életnél többre becsülvén, a világ ilyenén aranyfüstös, majdan örök tűzzel lakoltató boldogságát nevetitek: Ti nyilván Istenhez való méltóbb lángadozással megfékeztétek a vagyonszerzés ama szertelen vágyát; elmétek mindazt, mi az ég és föld közét annyi ijedelemmel betölti, átrepülte; a föllegek és vihar járta téren fölülemelkedtetek, a magasból nézve, mily kevésbé megbízható alapokon nyugosznak e földi dolgok; hogy sem a gazdagságban, sem a kész szolgálókban bizakodni nem lehet, sem a szerencse csábító javaiban, melyek nagy könnyen jégre vihetnek s nem is annyira birtokul szolgálnak, mint inkább hatalmukban tartják birlalóikat; egy szóval: Ti a méltóságoknak a közel tűzvészről szinte füstölgő jelvényeit nyilván üdvös és bölcs gondolkozással lenézitek, megvetitek. Mert valamint a láng fényt áraszt a távol eső tárgyakra, s fölgyújtja, ami közelében van: úgy a méltóságok tetőpontja egyben a romlás lejtőjének kezdete lehet. S ha végignézed a régiek évkönyveit, ugyan keveset találsz a sors kedvezése által születésük állapota fölé emelt emberek között, kiket vagy valamely súlyosabb eset el nem buktatott, vagy az emberi dolgoknak az alattunk forgó földnél is forgandóbb járása rövidesen helyük átengedésére nem kényszerített.

Abban az egyben, a Ti állhatatosságokban, én mindezen valóban magas, valóban isteni jelességeket szemlélem, melyeknek csodálata és szeretete vitt reá, hogy közös hazánk javára szánt vékonyka munkámat a Ti neveteknek szenteljem; s amily bizton tudom, hogy Ti ezt kegyesen fogadjátok, éppúgy kívánom, hogy minél többeknek váljék üdvösségére.

Éljetek egészségben soká, boldogan. (Kisfaludy Árpád Béla fordítása. PPÖM, II, 1895, 321–333)

8:13 ACTius – Lucius Accius (Kr. e. 170–Kr. e. 86 után) római tragédiaköltő. Műveiből csak töredékek maradtak fenn.

8:25 *Neque enim contenti in suis illis Daudico ore designatis Cathedris* – Pázmány itt Dávid zsoltárainak első darabjára utal: „Beatus vir, qui non abiit in consilio impiorum, et in via peccatorum non stetit, et in cathedra pestilentiae non sedit.” (Ps. 1.1) „Boldog ember, aki nem indul a gonoszok tanácsa nyomán, aki nem jár a bűnösök útján és nem vegyül a csúfot üzök közé.” Az „in cathedra pestilentiae” – amelyet „csúfolódók széke”-nek is fordítanak – szókapcsolatra utal Pázmány.

Dávid Izrael második királya volt (Kr. e. 1000 k.–961). Történetét az *Ószövegekben* találhatjuk meg, *Sámuel próféta könyveiben*. A *Zsoltárok* könyvének szerzőségét is neki tulajdonítják, a zsidó és iszlám hagyomány szerint 73 zsoltárt írt. A zsidó vallás szerint a Messiás Dávid leszármazottja lesz, a keresztények pedig őhöz vezetnek vissza Jézus családfáját Józsefen és Márián keresztül. Dávid Betlehembben született, Sámuel próféta már gyermekkorában kijelölte, hogy ő lesz Izrael eljövendő királya. A filiszteus Góliát legyőzése után, Saul király udvarába került. Két ismert fia közül az egyik, Absalom megpróbálta elfoglalni atyja trónját, a másik fia, Salamon pedig utódja lett. Első felesége Saul király lánya volt, a második Betsabé. Nagy bűne, hogy Betsabé férjét, Uriját olyan hadi feladattal bízta meg, amiről tudta, hogy nem éli túl, hogy elvehesse feleségét.

8:26 *pro rostris* – a 'rostra' szószéket jelent

9:2–3 *Nomen Camaeleontis, grande est, (inquit magnum illud Africae sydus)* – Pázmány Tertullianus *De pallio* (cap. 3.) című művére hivatkozik, amelyben arról beszél a szerző, hogy ha valaki hallja a kaméleon nevét, egy olyan nagy és félelmetes állatra gondol, mint az oroszlán. A kaméleon görög nevéből az oroszlán (leon) nevét olvashatjuk ki.

Quintus Septimius Florens Tertullianus (155/160–220 után) ókeresztény teológus, hitvitázó, a latin nyelvű keresztény próza megteremtője. Egy ideig Rómában ügyvédként tevékenykedett, megkeresztelkedése után pedig visszatért szülővárosába, Karthágóba. Művei sokszor személyeskedők, epések, gúnyosak, ami miatt gyakran háttérbe szorul logikai következetessége. Írásművészete maradandó, szinte a *Vulgatát* megközelítő hatással volt az

utókor latin nyelvű prózájára. Hatásával magyarázható, hogy életművének mintegy háromnegyed része, szám szerint 31 írása maradt fenn.

9:16 *Simonis Magi* – Simon mágus (Kr. u. 1 sz.) az első eretnek, varázsló, görög nyelven alkotó szamaritánus (= Izraelben élő népcsoport, nevüket Szamáriáról, az ókori Izrael fővárosáról kapták, nem zsidó telepések leszármazottai), vallásalapító. Életéről nincsenek pontos adataink, valódi neve sem ismert. A Kr. u. 40-es években Rómában működött. Fülöp diakónust hallgatva megtért. A csodatettek láttán, pénzen akarta megszerezni az apostoloktól az erőt, hogy ő is közvetíthesse a Szentlelket, de Péter apostol határozottan elutasította (ApCsel 8,9–24). Az apokrif *Peter apostol cselekedetei* mondja el Simon mágus és Szt. Péter vitáját Rómában. Az egyházatyák szerint személye az eretnekség, bűne (simónia) a hitetlenség ősmintája.

9:17 *Valentinianorum, qui se Gnosticos* – Valentinus (2. sz.) a gnoszticizmus egyik legjelentősebb képviselője, alexandriai zsidó családban született. 136–165 között Rómában élt és működött. A hagyomány szerint ő is aspirált a római püspöki székre, és azért vált eretnekké, mert mást választottak meg helyette. Tanításának lényege, hogy az emberi lélek isteni eredetű, amely ismét egyesülni akar istenével. A földi életben az anyag és a démonok uralkodnak fölötte és az általuk támasztott vágyakkal beszennyezik. A lélek azonban diadalmaskodhat rajtuk, ennek előfeltétele a vágyak fölötti uralom, az önmegtartóztatás. Az aszkézisre azonban nem mindenki képes. Valentinus eszméi Rómában és Itáliában is elterjedtek éppúgy, mint keleten, Egyiptomban és Szíriában.

A gnosztikusok, a gnoszticizmus hívei és hirdetői. A gnózis (= tudás) sajátos formáját hirdető vallási irányzat a Kr. u. 1–3. században. Vallották, hogy az ember igazi szellemiségére vonatkozóan üdvözítő tudás birtokában van. E tudás egy kinyilatkoztató-üdvözítő személytől ered, zárt csoportban hagyományozták tovább, és önmagában képes volt üdvözíteni befogadját. A különféle gnosztikus rendszerekre jellemző a szinkretizmus, azaz hogy tanrendszerüket különféle szellemi hagyományokból rakták össze. A gnoszticizmus szerint a világot kettősség (dualizmus) jellemzi, ontológiai szakadékkal elválasztott ellentétek állnak egymással szemben: a világban a világosság és a sötétség, az emberben a pneumatikus elv és az anyagi elv.

9:17 *Nouatianorum* – Novatianus (200 k.–258) teológus, író, valamint ellenpápa 251-től haláláig. Kornél pápa (251–253) rendeleteivel és jó néhány teológiai nézetével nem értett egyet, ezért is tartotta meg címét, még ha az nem is volt legitim. Legnagyobb vitái a bűnbocsánatról voltak, ebben a kérdéskörben olyan nagy hatású műveket írt, hogy hívei, a novatianusok egészen a 6. századig fenn tudták tartani közösségeiket a pápák kiátkozásai

ellenére. A szélsőséges irányzat azt vallotta, hogy a keresztség felvétele után elkövetett bűnöket nem lehet megbocsátani. Az egyháznak meg kell tagadnia a feloldozást a nagy bűnök elkövetőitől (pl. hitehagyás, gyilkosság), még akkor is, ha őszintén megbánták tetteiket. Ezzel a felfogással azonban nem értett egyet Kornél pápa, így hamarosan kiközösítette őt és követőit az egyházból. A felerősödő keresztényüldözések miatt többször el kellett menekülnie Rómából, végül azonban elfogták és kivégezték.

9:18 *Manetis* – A manicheusok egy 3. századi üdvtani mozgalom követői. A felekezet alapítója a babiloni Manes v. Mani, az utolsó nagy prófétának tartotta magát, Jézus, Buddha és Zarathustra után, és úgy gondolta, hogy neki kell tökéletesíteni az ő vallásaikat. Miután az államvallás papjai (a mágusok) vádat emeltek ellene, Manit kivégezték. Tanítása a gnózis (lásd 9:17. jegyzet) egyik formája, amely radikális dualizmuson alapszik. Isten Fiát legyőzték, lelke összekeveredett az anyaggal. A lelkek csak akkor térhetnek vissza a világosság birodalmába, ha elfogadják Maninak mint Paraklétosznak (= Üdvözítőnek) az üzenetét: akik benne hisznek, azok alkotják az ész egyházát. Az üdvösség lényege, hogy az ember tudatára ébred önmagának, ennek feltétele a radikális önmegtartóztatás. A manicheizmus főként Kelet- és Közép-Ázsiában terjedt el (Szent Ágoston kilenc évig volt a követője), ahol a 14. sz.-ig megmaradtak nyomai.

9:20 *Lutherum* – Martin Luther (1483–1546) a protestáns reformáció német vezéralakja, a reformáció róla elnevezett ágának alapítója.

9:22 *Philacteria* – a *phylacterium* itt a zsidók emlékszíjait jelenti, amit ima közben a karjukra és a fejükre tesznek

9:28 *Sysiphi* – Sziszüphosz görög mitológiai alak, Aiolosz thesszáliai király és Enareté fia, csavaros eszéről, ravaszságáról volt híres. Számos mitológiai alakkal kapcsolatba hozható, a legismertebb történet róla mégis az, ahogyan végül megbűnhődött. Egy hatalmas követ kellett egy dombon felgurítania, majd a másik oldalon le. Viszont ehhez nem volt elég az ereje, a kő minduntalan visszagurult és kezdhetett előlről. Arra ítélték, hogy örök időkre hiábavaló erőfeszítéseket tegyen, a róla elnevezett (sziszifuszi munka) kifejezés az emberi teljesítőképességet meghaladó, hiábavaló munkát jelenti.

9:30 *Ephraim* – Pázmány pontosan megjelöli, hogy melyik bibliai helyre utal, *Ozeás könyvében* van szó a Izrael romlottságáról, pusztulásáról. Ozeás próféta (kb. Kr. e. 750–725 k.) az északi országrészben működött, jövődölését mások jegyezték le. „Efraim hazugsággal vesz körül, Izrael háza meg hamissággal. (De Júda még ismeri az Istent, és a Szent népének nevezik.) Efraim szelet terel, egész nap a keleti szél után fut. Bővelkedik a hazugságban és erőszakban, szövetségre lép Asszíriával, olajat szállít Egyiptomnak.” (Oz 12,1-2)

9:2. jegyzet *Plin: lib: 8. cap: 33.* – Plinius *Historia Naturalis* című művében van a hivatkozott hely, valóban a 8. részben, viszont nem a 33., hanem az 51. caputban, 120-122. kiscaputokban. – Caius Plinius Secundus Maior (23 v. 24–79) római író, polihisztor, enciklopédista. A Nápolyi-öböl partján, Stabiae mellett halt meg a Vezúv nevezetes kitörésekor, amikor elpusztult többek között Pompei és Herculaneum is. Fő műve, a 37 könyvben megírt *Historia naturalis* mintegy 20 000 adatot tartalmaz.

10:10 Valentino – lásd 9:17. jegyzet

10:10 Marcioni – Marcion (80 k.–150 k.) kisázsiai kereskedőből lett eretnek hitszónok, aki egy több mint 300 évig élő egyházat alapított meg, számos hívővel az egész korabeli Római Birodalom területén. Marcion Istene haragtól és indulatoktól mentes, teljesen jóindulatú. Hitük szerint Krisztus nem volt igazából ember, és nem ténylegesen halt meg a keresztfán, hanem teste mintegy jelenésszerű, anyagtalan volt.

10:14 *Alexandro Episcopo, Arriani* – Arius (Areiosz, Áriusz; 260 k.–336) alapította eretnekmozgalom volt az arianizmus. Tanításának lényege, hogy a Fiú nem egylényegű az Atyával. Arius szerint az egyetlen örök létező Isten, aki nem lett sem teremtés, sem nemzés által. Ő ilyen értelemben az Atya, aki a világ teremtése céljából létet adott a Fiúnak, a Logosznak. A Fiú az idők előtt lett, közvetlenül az Atyától, ezért ő nem egyszerűen a teremtmények egyike, de nem is az Atya lényegéből való, ezért nem egylényegű, nem *homoousziosz* vele. Arius tanítását először a Szent Alexandrosz alexandriai pátriárka által 319-ben, vagy 323-ban összehívott tartományi zsinat ítélte el, amelyen kb. 100 püspök volt jelen. Ám mégis voltak néhányan, akik pártfogásukba vették Ariust. Mivel az ellentét így széles hullámokban terjedt, Nagy Konstantin (306–337) császár 325-ben egyetemes zsinatot hívott össze Niceába. A zsinaton határozat született Arius ellen, kimondták, hogy a Fiú egylényegű (*homoousziosz*) az Atyával, tehát nem teremtmény. A zsinat döntésével azonban a harc még nem ült el. 350-ben megfogalmaztak egy hitvallást, amellyel hatálytalanná akarták tenni a niceai döntést. Azt mondták, hogy a Fiú mindenben *hasonló* az Atyához. A hasonló és egylényegű (*homoiousziosz* és *homoousziosz*) szavak között mindössze egy *i* betű a különbség, de valójában a hit lényeges tételének értelmezése forgott kockán. Az arianizmus a legtovább nyugaton élt, a gótok, longobárdok, vandálok körében. A 16. század második felétől az antitrinitárius (szentháromság-tagadó) irányzat képviselőit is ariánusoknak nevezték.

10:27 *Apiarij* – Pázmány itt feltehetően egy *Apiarium Romanum* című munkára utal, amelynek szerzője Filips van Marnix, heer van Sint-Aldegonde (1540–1598) flamand és holland író és államférfi. Genfben tanult teológiát Kálvintól és Bezától, hazatérése után a

reformáció támogatója. A *Bibliát* ő fordította először hollandra. Az *Apiarium Romanum* (= Római Méhkaptár) című műve 1569-ben jelent meg, ez egy keserű szatíra a római katolikus egyház hitéről és gyakorlatáról.

10:27 *Herbrando* – Jacob Heerbrand (Herbrandus; 1521–1600) német lutheránus teológus, a tübingeni egyetem teológiaprofesszora, rektora. Wittenbergben Luther és Melanchthon tanítványa. Az ortodox lutheránus teológiát képviselte. A trienti zsinat egyik küldötte volt Johannes Brenz mellett. A zsinatra válaszul adták ki a *Confessio Virtembergicát* 1551-ben, amiben elfogadták a zsinat evangéliumi elkötelezettségét. Teológiai munkái mellett – többek között – írt a főpapokról és a jezsuitákról is.

10:27 *Chemnicio* – Martin Chemnitz (Chemnicus; 1522–1586) német lutheránus teológus, a lutheránus ortodoxia korai és mérsékelt irányzatának egyik megteremtője. 1553-tól Wittenbergben tanított teológiát Melanchthon szellemében, akivel ekkor szoros barátságba, tanítványi viszonyba is került. Chemnitz dogmatikai írásaiban döntően Melanchthon alapján foglalta össze a lutheránus hit alapjait, annak vitái után azonban elhatárolódott mesterétől, a philippiánus nézetektől és az eredeti, ortodox lutheri álláspont rekonstrukciójára, a rivális teológiai irányzatok és iskolák közötti kompromisszum megteremtésére törekedett.

10:27 *Caluino* – Jean Calvin (Kálvin János; 1509–1564) a svájci reformáció vezéralakja. Genfben hozta létre a saját egyházát, a reformáció róla elnevezett ágának alapítója.

10:28 *Achilleis* – Akhilleusz (lat. Achilles) görög mitológiai alak, Péleusz és Thetisz fia, Homérosz *Iliászának* főhőse.

10:29 *Hecates* – Hekaté (lat. Hecate) a görög mitológia alvilági istensége. A sötétség, az éjszaka, a varázslás istennője, a boszorkányok úrnője.

10:30 *Chrysippo* – Khrüszipposz (Chrysippus; Kr. e. 280 k.–207 k.) görög sztoikus filozófus.

10:30 *Stagirita* – A S(z)tagirita Arisztotelész (Kr. e. 384–322) ókori görög tudós és filozófus állandó mellékneve. Sztagira városában született.

10:5. jegyzet *Socrat* – Szókratész Szkholasztikosz (380–443) görög egyházi író. A 305 és 439 közötti időszak eseményeit dolgozta fel *Ekklesiásztiké historié* (= Egyháztörténet) című művében. Miután újabb forrásokat fedezett fel, munkáját kiegészítette 438 és 443 között, s ránk ez a második kiadás maradt. Caesariai Eusebiosz tudatos követője volt, a szónokiasságot mellőzve nagy hangsúlyt fektetett a pontosságra. Igyekezett elfogulatlanul ábrázolni kora dogmatikai viszálykodásait, nyitott volt a pogány kultúra irányában is. A jámbor uralkodóról festett képe a legkiválóbb minta lett a középkor keresztény királyai számára.

11:6 *Augustinus* – Hippói Szent Ágoston (Aurelius Augustinus; 354–430) püspök, egyháztanító, a legnagyobb latin egyházatya, Pázmány egyik leggyakrabban idézett ókeresztény forrása. Anyja Szt. Mónika volt. Kemény erkölcsi vívódás után 386 nyarán véglegesen döntött: lemondott állásáról, hogy szerzetesi életformában az isteni bölcsességnek szentelje magát. 387 húsvétjának (április 25.) éjjelén keresztelte meg Szt. Ambrus. 388-ban Ágoston visszatért Afrikába, ahol Tagastéban apai örökségéből hozzákezdett új életformájának megteremtéséhez. 391-ben Hippóban pappá, 395-ben püspökké szentelték. Akkor halt meg, amikor pogány vandálok ostromolni kezdték püspöki székvárosát. Székesegyházában temették el. A katolikus egyház tanításának fejlődésében szinte valamennyi szakterületen óriási jelentősége volt.

11:8 *Scarabeorum* – A szkarabeuszok, a ganajtúróféle bogarak családjába tartoznak, amelyek trágyában, fákon és bokrokon, virágokon, a földben vagy korhadó fában élnek.

11:10 *Societatis IESV* – Jézus Társasága (lat. Societas Jesu, SJ) katolikus szerzetesrend. 1534-ben alapította Loyolai Szent Ignác, ennek a szerzetesrendnek volt a tagja Pázmány. A rend mottója: *Ad maiorem Dei gloriam* (= Mindent Isten nagyobb dicsőségére). A jezsuiták elsődleges célja a hit védelme és terjesztése, apostoli szolgálat, tanítás. XVI. Kelemen (1769–1774) pápa 1773-ban feloszlatta a rendet, amelyet VII. Piusz (1800–1823) állított helyre 1814-ben.

11:14 *lupo iudice, agnus perturbat aquam* – Pázmány a Phaedrus (Kr. e. 15 k.–Kr. u. 50 k.) által latinra átültetett, eredetileg Aiszóposz meséjére, *A farkas és a bárányra* (Lupus et agnus) utal. Ebben a történetben ugyanahhoz a folyóhoz megy inni mindkét szomjas állat. A farkas feljebb áll, mint a bárány, mégis megvádolja, hogy fölzavarta a vizet. A bárány hiába védekezik, a történet vége az, hogy a farkas széttépi. Az ártatlanok koholt ürüggyel való megtámadására példa ez a mese.

12:6 *CASTORES* – A dioszkuroszok spártai királyfiak voltak, Tündareosz és Léda ikerfiai, Polüdeukész (Pollux) és Kasztór (Castor). Nővéreikhez, Helenéhez és Klütaimnésztrához hasonlóan, az egyiküket Zeusz nemzette (Polüdeukészt), így ő halhatatlan lett, míg Kasztór halandó. A két hős a testvéri szeretetet példázza, mindig együtt ábrázolták őket, az Iker csillagkép is az ő emléküket őrzi.

12:16 *Fidelis Episcopi* – Pázmány ajánlásának fő címzettje Forgách Ferenc (1560–1615) bíboros, prímás, esztergomi érsek, Pázmány elődje. Nagybátyja, a humanista történétíró Forgách Ferenc (1530 k.–1577) kívánságára, még gyermekként katolizált protestáns vallásából.

12:16 *integerrimi Politici* – Pázmány ajánlásának második címzettje Forgách Ferenc bátyja, Forgách Zsigmond (1557 v. 58–1621), Magyarország nádora, a *Keresztyéni felelet* írásakor országbíró.

12:18 *insignibus Vestris* – a Forgách-család címerének főalakja egy koronás nőalak

13:17 MICHAEL FORGACH – Forgách Mihály (?–1603) a két fivér öccse volt. A strassbourgi és wittenbergi egyetemen tanult, a tudományok pártolója volt, később katonai pályára lépett. 1588-ban még azt írta Justus Lipsiusnak bátyjáról, hogy méltatlan katolikussá lett és már püspök Magyarországon. (*Régi magyar levelestár XVI-XVII. század*, II., vál., s. a. r., jegyz. HARGITTAY Emil, Bp., 1981, 238.)

13:21 *Iusti Lipsij* – Justus Lipsius (Joest Lips; 1547–1606) németalföldi humanista, történész, bölcséleti író. A sztoikus életfilozófiát igyekezett ötvözni a keresztény tanítással, megalapozva ezzel a neosztoicizmust mint szellemi mozgalmat. Nagy hatással volt kortársaira mint kora ünnepezt humanistája. Főként a régi latin irodalommal, mindenekelőtt Seneca és Tacitus műveivel foglalkozott, de avatott ismerője volt a latin grammatikának és paleográfiának is. Lipsius terjedelmes levelezést, történeti és morális értekezést, számos, vallási kérdéseket és filológiai témákat taglaló írást hagyott az utókorra.

14:9-10 *vt cognita veritate, eam velis remisque sequeris* – Forgách Zsigmond 1604 augusztusában katolizált Pázmány hatására. (Lásd TUSOR Péter, *Forgách Zsigmond katolizálása: Egy római misszilis (irodalom)történeti forrásértéke = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, II, 640–645.)

16:3–4 *Vester in Christo seruus* PETRVS PAZMANI – Krisztusban a ti szolgátok Pázmány Péter.

16:5 LECTORI SALVTEM – Üdvözlét az olvasónak

16:6–17:5 *VEteres ex ijs... [...] Vale.* – Avult írásokban olvassuk, hogy a régiek azokból az állatokból, melyeket a hitvesek békessége és egyetértéséért mutattak be áldozatul, az epét el szokták távolítani: éppen így, az én ítéletem szerint, azokban a vitatkozásokban, melyek Isten jegyese, a kat. egyház békessége és egyetértése végett folynak, semmi epének, semmi keserűnek nem lenne helye. Minthogy azonban ezek az újd. evangélium újdonsült előtáncosai, az írástudás rákfenéi és az igazság Prédikálói, gyakorta nagyon is éles szavakkal támadnak ellenünk; nagyon undok és nyilvánvaló hazugságokkal piszkolnak bennünket, képzelt versenypályát alkotnak maguknak, költött rágalmak terhét vetik ránk; utóvégre üres beszéddel hitegetnek, játékot űznek az olvasóval és soha sem később a szó náluk, mintha minket kell gyaláznia: e miatt való méltó fájdalom okozza, hogy támadásukat némelykor

élesebben utasítjuk vissza. Mert miként az édes lében és csemegében támadt férgeket csak valami keserűbb szerrel lehet irtani: éppen úgy kénytelenek vagyunk az édes önámítástól megromlott elmék kicsapongásaira kissé csípősebb mondások savát hinteni.

Csak egyre figyelmeztetem az olvasót: szándékunk inkább mindenkit a helyes útra vezetni, mintsem valakit támadni; ha itt-ott élesebb szót ejtünk, sose vegyék azt nemes férfiak maguk sértésének. Mert tudják meg, hogy valahányszor az előadás bizonyos szabadságára gyulladunk, ez csupán a feleúj evangélium hirdetőit illeti; és ha csípősebb mondásaimat összegyűjtik, Gyarmathi-féle frazeológiát gyűjtenek: mert szántszándékkal az ő szavait használtam, valahányszor egy kissé erősebben oda kellett mondanom.

Te pedig, nyájas Olvasó, fogulatlan ítélettel és az igazság befogadására készséges szívvel fogj e lapok olvasásához. Ha tetszenek, sőt ha hasznodra válnak: örülök, és hálákat adok a minden jók szerzőjének. Ha valahol gyarlóságból hibáztam, szívesen várom a figyelmeztetést. Ha a katol. igazságot bebizonyítanom kevésbé sikerült: ez nem a föl vállalt ügy hibája, hanem az én tudatlanságom jele. Ha végre semmire sem mennék, mivelhogy jelét adtam mégis jóakaratomnak, amiről lelkiismeretem megnyugtat: az Isten előtt reánk váró számadáshoz elég, hogy nem szüntünk kínálni az orvosságot, bár kárba veszett a kínálása. Isten veled. (Kisfaludy Árpád Béla fordítása. PPÖM, II, 1895, 335–336)

16:7 *fel auferre solitos* – (= az epét ki szokták dobni) itt Pázmány Plutarkhosz *Moraliájának* a II. könyv 12. részében található *Praecepta connubalia* (= Házassági tanácsok) című művére hivatkozik, amelyet a humanista Carolus Valgulius (Carlo Valgulio; 1434–1517) fordított le latinra, és 1530-ban jelent meg Bázelen. A 28. caputban olvashatjuk: „Qui nuptiali Iunoni rem faciunt divinam, cum victima fel non consecrant, sed exemptum post aram abiiciunt, innuente legum latore, nunquam bitem iramve in connubio esse oportere.” (= Akik a házasságvédő Iunónak áldozatot mutatnak be, az epét nem áldozzák fel az áldozattal együtt, hanem kivéve azt, az oltár mögé dobják – a törvényhozó jóváhagyásával –, soha sincs szükség a házasságban epés haragra.)

16:10. jegyzet *Plut* – Plutarkhosz (Plutarchus; 45 k.–120 k.) görög író, életrajzíró. Rendkívül termékeny szerző volt, bár műveinek csak mintegy a fele maradt ránk, az anyag így is több ezer nyomtatott oldalnyi. Máig tartó népszerűségét elsősorban a görög és római múlt uralkodóinak, hadvezéreinek és államférfijainak szentelt biográfiáinak köszönheti. A *Párhuzamos életrajzok* minden könyve egy görög és egy római személyiség életrajzát tartalmazza.

17:7 ZEnt Pal Apostol – Szent Pál a korai kereszténység jelentős alakja, nagy szerepet játszott a kereszténység elterjesztésében az európai kontinensen. Életével kapcsolatosan a

legjelentősebb forrás a *Biblia*, ezen belül az *Apostolok Cselekedetei* és *Pál levelei*. Tarsuszi Saul a damaszkuszi úton találkozott Jézussal. Az addigi üldözőből Pál, a pogányok apostola lett a tizenharmadik apostol.

17:18 Isaias – Izajás próféta (Izaiás, Ézsaiás) Uzija király halálának az évében (Kr. e. 740) kapott próféta hivatást. Izajás hirdette, hogy Isten ítéletének ideje elérkezik, hogy a népnek és Dávid házában egy utódja fönmarad, s hogy csak a bizalommal párosult hit révén lehet megmenekülni. Megjövendölte a Messiás eljövételét. A hagyomány szerint mártírhalt. Ő volt az első könyvet író próféta, munkája az ószövetségi *Izajás könyve*.

17:19 *keozikbe elegitette* – közjük engedte; „Az Úr elárasztotta őket a szédelgés szellemével. Így Egyiptom olyan tántorgó lett vállalkozásaiban, mint ahogy a részeg tántorog okádékában.” (Iz 19, 14)

17:21-22 *Az vy tudomanioc hamissagarul* – Pázmány a saját két évvel korábban megjelent vitairatára hivatkozik: *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyága és Rövid intés a török birodalomról és vallásról*, Graecii Styriae, 1605. Ennek a munkának az az egyik érdekessége, hogy Pázmány számos vitairata közül az egyetlen, amely nem valaki ellen íródott, hanem általánosságban a protestantizmus ellen.

17:27 *elemetes* – éleletes, élemedett, vagyis régi, öreg

18:4 *Antalkodasiual* – ostobaságaival, bambulásával – az 'antal' szó önmagában is előfordul ekkoriban 'ostoba, bamba' jelentésben

18:5 *behalolni* – behálózni

18:10-11 *pallám* – szórám, rostálám

18:11 *arcus* – árkus, egy ívnyi (kb. 40 x 50 cm) papír

18:11 *abaidocozot* – abajdócot; keveréket, zagyvaléket

18:18 *megh vezet* – megveszett

18:28-29 *fantom fantal* – szeget szeggel

19:7 *articulusokrul* – részekről

19:9 *spacialnunc* – járnunk, sétálnunk

19:19 *viszauonás* – vizsoly

20:8 *Circe* – Kírké a görög mitológia istennője, Aiaie szigetén élt. Aki a szigetére merészkedett, elvarázsolta valamilyen vadállattá. Odüsszeusz társait disznókká változtatta, erre az epizódra utal Pázmány.

20:10 *Goliad* – Góliát ószövetségi alak. A *Biblia* szerint az utolsó óriások egyike volt, hatalmas erejű, félelmetes filiszteus harcos. Dávid mégis legyőzte őt a parittyájából kilőtt

kövel, ami homlokon találta Góliátot, az elesett, akkor Dávid megölte és levágta a fejét.
(1Sám 17)

21:1 *In libro conformitatum* – A hasonlóság könyvében

21:20 pantolodásit – kötekedéseit

21:23 kabaságokat – butaságokat, ostobaságokat

21:26-27 SZAAZ HAZVGHSAGIT – Pázmány Gyarmati hazugságai közül a kerektség kedvéért pontosan százat fog felsorolni, az elkövetkezőkben majd folyamatosan fogja számozni a margón a hazugságokat. A hosszú oldalakon keresztül tartó számozás mellett még betűjelekkel is ellátja (a, b, c, d, stb.) a számokat, ezeket aztán oldalpáronként újrakezdi, míg a számozás folyamatos lesz százig.

22:16-17 Sophocles Aiaxa – Szophoklész (Kr. e. 497 v. 496–406 v. 405) görög drámaíró, tragédiaköltő. Az ókori források szerint száznál több darabot írt, legalább harmincszor lépett föl költői versenyeken. Drámái közül mindössze hét maradt ránk teljes egészében, ezek közül a legkorábbi az *Aiasz*. A darab cselekménye szerint a második legnagyobb görög hős Aiasz sértettségében – mivel nem ő kapta az elesett Akhilleusz fegyvereit –, le akarja gyilkolni a sereg vezéreit, de Pallasz Athéné tébolyt bocsát rá, így örvényében marhákat mészárol le abban a hitben, hogy a fővezéreket pusztította el. Erre az epizódra utal Pázmány.

22:28-23:2 *Caeteris negantibus, adhibetis tormenta ad confitendum, solis Christianis ad negandum, cum si malum esset, nos quidem negaremus, vos vero confiteri tormentis compellereris.* – Ha mások tagadnak, ti kínzóeszközöket használtok a vallomás kicsikarására, egyedül a keresztények esetében használjátok ezeket arra, hogy tagadjanak, ami ha rossz lenne, bizony mi is tagadnánk, titeket azonban vallomásra kényszerítenek a kínzóeszközök.

22:17. jegyzet *ad Scapul* – Pázmány itt Tertullianusnak az *Ad Scapulam* című apologetikus művére hivatkozik. Scapula a keresztényeket kegyetlenül üldöző Észak-afrikai prefektus volt, akit Tertullianus megfenyegetett Isten büntetésével.

23:18 pozdorianalis – A pozdorja a kenderkötéskor a kender fás részeinek töredéke.

23:19 kopiaid – A kopja 2-2,5 méter hosszú döfőfegyver, amelyet a magyar csapatok a 17. század végéig használtak.

23:18. jegyzet *non est fas vlli in sua Religione mentiri.* – Senkinek sem szabad hazudnia a maga vallásában.

23:20. jegyzet *Folio 65. Hazughságoc a I.* – Pázmány jegyzetelési technikája végig ilyen lesz majd a kötetben, tehát az elején megadja Gyarmati könyvének foliószámát, aztán elkezdi számozni az adott oldal állításaikban található hazugságokat, ami elé általában még egy betűjelet is tesz (pl. a 1, b 2, c 3 stb.). Ezeknek a betűvel és számmal ellátott hazugságoknak a

sorolása folytatódik akkor is, ha új oldalszámra kell már hivatkozni, ekkor a jegyzetben először az új foliósám jön, majd a hazugság betűje és száma folytatólagosan (pl. Fol: 5. d 6). Csak akkor kezdi újra Pázmány a hazugságok betűjelét, ha új oldal következik a nyomtatott könyvben, tehát minden oldalon újra kezdődik a betűjel, a hazugságok száma viszont folytatólagos, így éri el a százat, ahogyan azt az előszóban ígérte (21:26-27). Ennél a jegyzetnél az idézett hely pontosan a 65. recto oldal utolsó sorára és a 65. verso oldal első sorára esik.

23:21. jegyzet *b* 2. – Az előző idézett helyhez kapcsolódik, pontosan a 65. verso oldalon található.

24:1 Eretnek – Az eretnekség valamely vallás alapvető hittételeivel való szándékos és szembehelyezkedés. Etimológiája: az eretnek szó a görög *haireomai* „választani, kiválasztani” igéből eredő *hairetikosz* (latin *haereticus*) melléknév, a mindennapi nyelvben egy bizonyos filozófiai vagy vallási irányzathoz tartozó emberre vagy embercsoportra alkalmazták. Csak az *Újszövetség*ben nyeri el „eretnek, az egyháztól elkülönült, tévtanítást valló” értelmét. A görög *hairezisz* (eretnekség) szó eredeti jelentése: „választás, döntés.” Ebből következőleg: valamilyen tanítás vagy vallási-bölcseleti iskola, amelyhez az ember valamilyen választás, illetve döntés alapján csatlakozik. Később a másként gondolkodókat bélyegzik meg ezzel a megjelöléssel. Ehhez a jelentéshez kapcsolható a szó *újszövetségi* értelmében a latin *secta* szó.

24:4 *Apostoloc ideietül* – Jézus a tanítványok közül kiválasztott tizenkettőt és apostolnak (= küldöttnek) nevezte őket. A tizenkettes szám Izrael tizenkét törzsére utal. A tizenkét apostol: Simon (Péter), András, idősebb Jakab, János, Fülöp, Bertalan, Tamás, Máté, ifjabb Jakab, Júdás Tádé, Zelóta Simon, Iskarióti Júdás.

24:22. jegyzet *Fol: 3. in fine. a* 3. – Itt már Pázmány könyvében új oldal kezdődött, ezért újakezdte a hazugságok betűjeleit, viszont a számozást folytatta.

24:23. jegyzet *b* 4. – Az idézett szöveg a 3. verso oldalon található.

24:24. jegyzet *Fol: 4. c c* 5. – Pázmány két *c* jelű idézetet ír egymás után, ez lehet a betűk tévedésből való elírása is. Az első idézet pontos lelőhelye a 3. verso oldalon található, a másodiké pedig a 4. verso oldalon.

24:25. jegyzet *Fol: 5. d* 6. – Az idézet az 5. recto oldalon található.

24:26. jegyzet *e* 7. – Az előzőhöz kapcsolódik az idézet, pontosan az 5. versón található.

25:1 Z. Peter – Szent Péter a tizenkét apostol egyike. Eredeti neve Simon volt, Jézus nevezte el Péternek (a görög Petroszból, amely kősziklát jelent). Az apostolok között a legjelentősebb alak, nevét minden írás először említi a tizenkét tanítvány közül. A hagyomány szerint Jézus Krisztus neki adta a mennyország kapuinak kulcsait. Mint Krisztus tanítványai közül a

legfontosabb, ő került Jézus halála után a keresztény vallás élére. A katolikus egyház szerint Péter a pápák, a halászek és Róma védőszentje. A hagyomány szerint ő volt Róma első püspöke, valamint az első pápa is (33 k.–67 k.). Mint a legtöbb apostol, Péter is vértanúhalált halt Nero császár (54–68) uralkodásának idején.

25:11-14 *Patrum dicta, sicut oportet, commode interpretemur. Sceleratum est, cum noueris pium, et sanum esse alicuius sensum, ex verbis incommode dictis, statuere errorem, Nulli enim fuerunt vnquam Patres aut Doctores, qui non improprie sint locuti, si dicta eorum velis cauillare.* – Az atyák mondásait, ahogy éppen szükséges, (annak) megfelelően értelmezzük. Hamis dolog, ha tudod, hogy valakinek kegyes és ép volt a gondolkodásmódja, meggondolatlanul mondott szavaiból mégis tévedést olvasol ki. Sohasem éltek sem olyan [egyház]atyák, sem olyan egyháztanítók, akik ne nyilatkoztak volna meg helytelenül, ha te az ő szavaikat akarod kiforgatni.

25:28 Moysést – Mózes (Kr. e. 13. sz.) Izrael legnagyobb prófétája. Általa szabadította meg Isten a népét az egyiptomi fogságból, kinyilatkoztatta a Törvényt és megkötötte a szövetséget. Alakja köré számtalan mítosz és legenda szövődött. Az *Ószövetség* legfőbb könyveinek csoportja a *Tóra* (= Törvénykönyv), amely Mózes öt könyvét (*Teremtés, Kivonulás, Léviták, Számok könyve* és *Második Törvénykönyv*) jelenti.

25:29-26:1 *Qui dedit semetipsum redemptionem pro omnibus* – Aki önmagát adta mindenki megváltására.

25:31. jegyzet *Ioan Lufft* – Hans Lufft (Johannes Luft; 1495 k.–1584) a legnevezetesebb lutherista könyv- és biblianyomtató. Wittenberg városában működött, amely a német reformáció szellemi központja volt. A Luther-Biblia első teljes kiadása fűződik a nevéhez, amelyet gazdagon illusztrált és művészi kiállításban jelentetett meg, de Luther számos egyéb munkáját is kiadta. Miután a *Bibliát* százezres példányszámban nyomtatta ki, jelentősen meg is gazdagodott.

26:12 Z. Iános – Szent János a tizenkét apostol egyike. Jézus szeretett tanítványa, a legfiatalabb, és a tizenkettő közül az egyetlen, aki nem vértanúhalált halt. A negyedik evangélium, három apostoli levél és a hagyomány szerint a *Jelenések könyvének* szerzője.

27:1 *Doctor glossac* auagy *Commentatoroc* – tudós magyarázó; Pázmány az általa oly előszeretettel használt irónia eszközével teszi még képtelenebbé azt a lehetőséget, hogy az új hit magyarázóinak lényegében tudnának hozzászólni a vallási kérdésekhez.

27:3 Soliomrul – sólyomról

27:16 Antoninus – Szent Antoninus (1389–1459). Firenzében született, 16 éves korában lépett be Szt. Domonkos rendjébe. Több kolostor priorja volt, s miután jámborsága és tudománya

által általános tiszteletet vívott ki magának, 1446-ban firenzei érsekké nevezték ki. VI. Adorján (Hadrián; 1522–1523) pápa avatta szentté. Nevezetesebb művei: *Summa Theologica*, Nürnberg, 1478.; *Summa Historialis*, Velence, 1480.

27:29-28:1 *Vobis nondum litigantibus, securius liquebantur* – Amíg nem vitatkoztatok, nyugodtabban hagyták rátok.

27:39. jegyzet *Fol: 70.* – Az idézett szöveg a 70. recto oldalon található, Pázmány kissé tömörít.

28:1 *Pharisaeusoc* – A farizeusok szó mai jelentése pejoratív, képmutató, álszenteskedő emberekre mondják. Eredetileg egy ókori, szigorú vallási elveket valló zsidó párt volt, akik szigorúan megtartották a mózesi előírásokat.

28:4 *Proba Falconia* – Faltonia Betitia Proba (Falconia Proba; 4. sz.) latin nyelvű ókeresztény író. Egyetlen ránk maradt munkája a *Cento Vergilianus de laudibus Christi*. A mű egy vergiliusi cento, tehát Vergilius műveinek soraiból összerakott mű, a kisebb módosítások abból állnak, hogy bibliai nevek kerültek bele, így végül egy Jézusról szóló eposz jött létre. A bibliai történetek könnyen olvasható verses formába öntéséhez a *Bucolica* a *Georgica* és az *Aeneis* sorait használta fel, és a metrika szabályainak betartásával állította össze belőlük a bibliai történetet. A mű a világ teremtésétől a Szentlélek eljövételéig dolgozza fel a *Biblia* eseményeit, 694 Vergiliustól származó verssor felhasználásával.

28:5 *Honorius Czyasar* – Flavius Honorius (395–423) a kettéosztott Római Birodalom nyugati felének első császára. Pázmány az ő uralkodásának idejére teszi Faltonia Proba munkásságát, noha feltehetően a költő korábban élt, a 4. század első felében.

28:5 *Virgilius* – Publius Vergilius Maro (Virgilius; Kr. e. 70–19) római költő, az augustusi aranykor legnagyobb epikus költője. Művei az *Aeneis* című eposz, a *Georgica* című „eposz-tanköltemény” és a *Bucolica* avagy *Eclogák* néven ismert tíz eclogából álló bukolikus gyűjtemény. Olyannyira ez a három számított mindenkor életműve gerincének, hogy feltételezett nápolyi sírján az epigramma második fele azt mondja: *cecini pascua, rura, duces*, melyben a *pascua* (= rétek, legelők) az *Eclogák*, a *rura* (= szántóföldek, vidék) a *Georgica* és a *duces* (= fejedelmek) az *Aeneis*.

28:5 *Eudocia* – Aelia Eudocia (393/394 k.–460) II. Theodosius keletrómai császár felesége. Férjhezmenetele előtt keresztelkedett meg. Pázmány *Homerocentones* című művére utal, amely egy Homérosz soraiból összeállított keresztény eposz. Keresztény irodalmi munkássága főként parafrázisokat jelent a *Biblia* első nyolc könyvéből, Dániel és Zakariás próféta könyveiből, valamint versbe foglalta Szent Ciprián életét.

28:6 Theodosius Czaszar – II. Flavius Theodosius (418–450) keletrómai császár. Keresztény császár volt, elűzött minden pogányt az udvarából. Korának legfontosabb vallási konfliktusa Nesztoriosz (Nestorius) konstantinápolyi pátriárkához és követőihöz fűződik. a hagyomány szerint Nesztoriosz volt az első, aki Máriát nem „Istenszülő”-nek nevezte, hanem „Krisztusszülő”-nek vagy „Emberszülő”-nek, ezzel érzékeltetve, hogy Jézusban kétféle, isteni és emberi természet van. Az epheszoszi zsinaton (431-ben) Nesztorioszt elítélték, száműzték.

28:6 Homerus – Homérosz (Kr. e. 8. sz.) görög költő.

28:7 Bonaventura – Szent Bonaventura (Giovanni Fidanza Bonaventura; 1217/18–1274) egyháztanító, himnuszköltő. Ferences szerzetes, a „szeráfi doktor”, 1257-től a rend generálisa. A párizsi egyetem tanára, az 1274-es lyoni zsinat és a görögökkel létrejött unió előkészítője.

28:11 *in Psalterio MARIAE* – A Pázmány által idézett Szent Bonaventura-zsoltár teljes címe: *Psalterium majus Beatissimae Mariae Virginis*.

28:42. jegyzet *longe ante medium* – jóval a közepe előtt

28:43. jegyzet *Zonar* – Ioannes Zonaras (12. sz.) bizánci történétíró. Előkelő hivatalokat viselt, ám később kolostorba vonult. Nevezetes történeti műve az *Epitomé hisztoriasz* (= Történeti összefoglalás), amely a világ teremtésétől az 1118. évig foglalja össze az eseményeket. Forrásait – a *Bibliát*, Hérodotoszt, Xenophónt, Anianoszt, Plutarkhoszt, Cassius Diót, Iosephus Flaviust – mozaikszerűen állítja egymás mellé. Módszerének köszönhetően ismerjük Cassius Dio *Római történelmének* 21 könyvét.

28:44 *Hieronym* – Szent Jeromos (Sophronius Eusebius Hieronymus; 340 k.–420 k.) latin nyelven alkotó ókeresztény író, az egyházatyák egyike. Rómában a kor híres grammatikusának, Donatusnak volt a tanítványa, tanulmányai befejeztével felvette a keresztséget, majd Galliába, később a Szentföldre utazott, mintegy öt évig a khalkiszi sivatagban remeteéletet élt. Itt kezdett héberül tanulni egy kikeresztelkedett zsidótól. 382-ben ismét Rómába utazott, ahol I. Damazusz pápa (366–384) megbízta a *Biblia* latin fordításával és az addigi fordítás revíziójával, ez a *Vulgata*, amely évszázadokon keresztül az általánosan használt bibliafordítás volt. Egész pályafutását végigkísérték levelei, amelyekből mintegy 130 maradt fenn.

29:8-11 *Non dicit postquam Resurrexeritis, sed cum defeceritis; Deinde, recipiendi verbo significatur aliquos eo praecessisse, a quibus isti sint recipiendi, idque in aeterna tabernacula.* – Nem azt mondja, hogy miután föltámadtatok, hanem hogy amikor meghaltatok. Azután pedig a ’fogadás’ szó azt jelöli, hogy egyesek előbb mentek oda, és ők fogadják ezeket, méghozzá az örök tabernakulumba.

29:45. jegyzet *Iob* – A bibliai *Jób könyve* a zsidó bölcsességi irodalom fontos alkotása, amely feltehetően a Kr. e. 5. és 3. század között keletkezett. Címét a főszereplőről kapta, aki istenfélő ember, súlyos megpróbáltatásaiban is kitartott Isten mellett.

29:46. jegyzet *Lucae* – Szent Lukács († 84 k.) evangélista. A keresztény hagyomány szerint az *Újszövetség* harmadik evangéliumának és az *Apostolok cselekedetei* című kanonikus bibliai könyvnek az írója. Valószínűleg antiochiai származású orvos, Szent Pál munkatársa.

29:50 *Beza* – Theodore de Bèze (Beza; 1519–1605) francia protestáns teológus, író, fordító. A svájci reformáció egyik vezéralakja, Kálvin utódja a genfi egyházban.

29:55. jegyzet *b Fol: 2. 162.* – Pázmány gyakran idéz Gyarmati könyvének teljesen különböző részeiből, ha tartalmilag összefügg, itt is erre látunk példát: az idézet pontosan a 2. folián van, de ide tartozik a 162. folio is, nagyjából ugyanarról szólnak, ezért Pázmány mindkettőt citálja. Gyarmati művére jellemző, hogy általában a fontosnak tartott dolgokról kétszer (vagy többször) is beszél, egyszer a könyv elején, és még egyszer a végén. Pázmány számos esetben mindkét előfordulást idézi egyszerre.

30:6-8 *De Sanctis, concedimus quod sicut viui orant pro Ecclesia vniuersa in genere, ita in caelis orent pro Ecclesia in genere.* – Ahogy a szentekkel kapcsolatban megengedjük, hogy amint életükben az egyetemes egyházért fohászkodnak általában, ugyanúgy fohászkodnak a mennyekben az egyházért általában.

30:8-10 *Nemo nostrum vnquam iuit inficias Hieremiam, et Sanctos mortuos posse sub altari orare pro fratribus, pro membris afflictis vniuersae Ecclesiae: At quod sigillatim pro aliquo vno nostrum preces fundant, non probarunt.* – Közülünk soha senki sem tagadta, hogy Jeremiás és a halott szentek az oltár alatt képesek testvéreikért fohászkodni, az egyetemes egyház beteg tagjaiért: de azt nem fogadták el, hogy valamilyen jel szerint közülünk valakiért imádkoznának.

30:11-12 *a Papa kamora szekin* – Pázmány itt Luthernek a X. Leó pápáról szóló munkájára hivatkozik. Luther a pápa árnyékszéken kitalált tudományáról beszél, amelyik szókapcsolat óhatatlanul eszünkbe juttatja Luther saját beszámolóját az *Asztali beszélgetésekben*. Luther a hagyomány szerint meglehetősen székrekedéses volt, sok időt töltött az árnyékszéken, ő maga számol be arról, hogy a nagy sorsfordító élménye, megtérése is itt, az árnyékszéken történt. (*D. Martin Luthers Werke. Tischreden*, szerk. Karl DRESCHER, 6 kötet, Böhlau, Weimar 1912–1921, 3:228.23, 1532. június 9-12.) Természetesen mindez képletesen is érthető, hiszen Luther gyakran az egész földi életet kloákának nevezte.

30:14 in praefatione Psychopan – A *Psychopannychia* bevezetőjében. Kálvin 1542-ben megjelent művére (*Vivere apud Christum non dormire animis sanctos, qui in fide Christi decedunt, assertio »Psychopannychia«*, Argentorati, 1542.) hivatkozik Pázmány.

30:15 *Feuard* – François Feuardent (Feuardentius; 1539–1610) párizsi ferences teológus, hitszónok. A katolikus hit lelkes védelmezője, a hagyomány szerint nem volt olyan templom Párizsban, amelyben ne prédikált volna. Szent Ireneusz műveinek kiadója. Itt a *Theomachia Calvinistica sedecim libris profligate, quibus mille et quadraginta hujus sectae novissimae errores [...] diligenter excutiuntur et refelluntur* (Paris, 1604) című művére utal Pázmány.

30:15 *Reginald* – William Reynolds (Reginaldus Guilelmus, Rainolds; 1544 k.–1594) nagol katolikus bibliafordító, teológus, pap. Az egyik fegfőbb munkája a *Calvino-turcismus, id est Calvinisticae perfidiae cum Mahumetana collatio et dilucida utriusque sectae confutatio* (= Calvino-turcismus, vagyis a kálvinista eretnekség és a mohamedán vallás összehasonlítása és mindkét szekta világos cáfolata), amely Antwerpenben jelent meg 1597-ben, Pázmány által az egyik legtöbbet használt és idézett mű.

30:16 *Iudicium viri docti de Protestantibus* – Pázmány egy 1605-ben Ingolstadtban megjelent könyvre utal, amelynek szerzője Caspar Schoppe és teljes címe: *Viri doctissimi Iudicium de Protestantibus et Calvinianis*. – Caspar Schoppe (1576–1649) német tudós, ellenreformátor.

30:17 *Prateolus* – Gabriel du Préau (Prateolus, Praeteolus; 1511–1588) francia teológus, pap, a Sorbonne doktora.

30:18 Purgatoriomot – Tisztítótűzet; a katolikus tanítás szerint azok ideiglenes helye vagy állapota, akik a megszentelő kegyelem állapotában haltak meg, de még tisztulásra van szükségük ahhoz, hogy beléphessenek a mennyei boldogságba.

30:23-31:3 *Ante diem iudicij viuunt animae, et dormiunt in pace, nec torquentur vllis cruciatibus. Sufficit nobis haec cognitio, non egredi animas e corporibus in periculum cruciatuum, et paenarum inferni, sed esse eis paratum cubiculum, in quo dormiant in pace: Sancti dormiunt, et nesciunt quid agatur: Anima enim post mortem intrat suum cubiculum, et dormiens non sentit suum somnum.* – Az ítélet napja előtt élnek a lelkek, de békében szenderegnek, és semmilyen kín sem kínozza őket. Elég nekünk ez a tudás, hogy a lelkek nem hagyják el a testet, hogy kíntól fenyegetse őket és a pokolbeli büntetések, hanem szállás készült nekik, ahol békében szunnyadnak: alszanak a szentek, s nem tudják, mi történik: a lélek ugyanis szálláshelyére megy a halál után, s szenderegésében nem érzékeli saját álmát.

30:58. jegyzet *Tubingens. Disput: de Inuoc: Sanctor* – Pázmány itt Stephan Gerlach 1592-ben Tübingenben megjelent művére hivatkozik, amelynek teljes címe: *Disputatio de Invocatione Sanctorum*. – Stephan Gerlach (1542–1616) tübingeni lutheránus teológus. 1573-ben a

császár követét kísérte Konstantinápolyba, és öt éven át mint követségi prédikátor tartózkodott mellette.

30:59. jegyzet *Laurent: Humfred* – Lawrence Humphrey (Humfredus, Hunfredus; 1527–1590) angliai puritán teológus, oxfordi vallásprofesszor. Pázmány itt egy 1584-es, Londonban megjelent munkájára hivatkozik, amelynek teljes címe: *Iesuitismi pars secunda, puritanopapismi, seu doctrinae Iesuiticae aliquot Rationibus ab Edmundo Campiano comprehensae, et Ioanne Duraeo defensae, confutatio.*

30:63. jegyzet *apud Ioannem Montanum* – Ioannes Montanusnál; ő volt a kiadója Luther Nürnbergben megjelent műveinek, Pázmány a *Genesishez* írott kommentárra hivatkozik itt, amelynek teljes címe: *In Genesin enarrationum Reverendi Patris, Domini Doctoris Martini Lutheri, bona fide et diligenter collectarum, per Vitum Theodorum.* Thomus secundus, nunc primum in lucem aeditus, Nürnberg, 1550.

31:9-13 *Atque ita omnia teneri suspensa, donec Christus appareat. Neque enim DEVS pronunciat animas a morte esse superstites, quasi tam praesenti gloria et beatitudine fruuntur, sed earum spem in vltimum usque diem suspendit. Nec nunc tantum expectanda nobis est salus, sed vbi vita defuncti in Christo quiescemus.* – Így tehát minden föl van függesztve mindaddig, amíg meg nem jelenik Krisztus. Hiszen az ISTEN nem jelentette ki, hogy a lelkek megmaradnak a halál után, mintha a jelen dicsőségét és boldogságát élveznék, hanem a lelkek reményét fölfüggesztette az utolsó napig. Nemcsak most kell várunk az üdvösséget, hanem amikor Krisztusban elhunytan szunnyadunk.

31:14-16 *Quisquis vera fide animae suae custodiam moriens Christo tradit, non extrahetur in longum tempus vt suspensus langueat, sed eius voto, eadem qua erga latronem vsus est benignitate occurret Christus.* – Aki igaz hitben elhunyna lelke őrizetét halálában átadja Krisztusnak, annak nem kell sokáig várakoznia, hogy mintegy várakozásban sorvadozzon, hanem az ő imájára, ugyanazzal a jóindulattal, amellyel a lator irányában is élt, segítségére siet Krisztus.

31:65. jegyzet *Caluinus more haereticorum proprio iudicio damnatus.* – Kálvint az eretnekek módjára tulajdon ítélete ítélte el.

31:67. jegyzet *Matth* – Szent Máté evangélista, a tizenkét apostol egyike, a keresztény hagyomány szerint Etiópiában szenvedett vértanúságot.

31:69. jegyzet *Alia loca vide apud Feuard* – Más (további) helyeket lásd Feuardentnél.

31:69. jegyzet *Irenae* – Szent Ireneusz (Irenaeus; 140 k.–202 k.) görög nyelvű ókeresztény író, püspök, az egyházatyák egyike. 177-ben lett Lyon püspöke, tevékeny részt vállalt a korabeli egyház belső megbékélésében. A hagyomány szerint vértanúhalált halt. Fő műve az

Adversus Haereses (= Az eretnekségek ellen). A mű eredeti görög szövege elveszett, csupán egy pontos latin fordítása, illetve szír fordítástörödékek maradtak fenn. A könyv nagyszabású áttekintést nyújt a második századi gnosztikus (lásd 9:17. jegyzet) nézetekről.

31:70. jegyzet *Marci* – Szent Márk († 100 k.) evangélista, Barnabás, Pál, majd Péter apostol munkatársa. Evengéliumában Péter prédikációit írta le. A hagyomány szerint Alexandria püspöke volt, ott szenvedett mártírhalált. Attribútuma a szárnyas oroszlán, középkori kommentárok szerint azért, mert evangéliumát Kerszetelő Szent János pusztában „bömbölő” kiáltásával kezdi.

32:22 neuh – név

32:75. jegyzet *Cur non dicimus anima S. Petri, ora pro me, [...] Ego sum Deus Abraham. [...] Quod Lazarum delatum dicit, Synecdochia est locutio, nam quia anima praestantior est pars, nomen totius, merito sibi vindicat.* – Miért nem mondjuk, hogy: Szent Péter lelke, könyörögj érettünk, [...] Én vagyok Ábrahám Istene. [...] Mert amikor azt mondja, hogy Lázár meghalt, synekdochéval beszél, mivel a lélek a magasabb rendű rész, joggal kéri magának az egész nevét.

33:10 pröseolö sutut – préselő satut

33:12 satcsoltato – sarcoltató, vagyis sanyargató (feltehetően az eredeti szöveg sajtóhibás)

33:24 solgia – zsoldja

33:84. jegyzet *Bellar* – Bellarmin Szent Róbert (Roberto Bellarmino; 1542–1621) olasz jezsuita, hittudós, bíboros. A római jezsuita kollégiumnak volt a kontroverz teológiai professzora, Pázmány tanítómestere.

33:84. jegyzet *S. Thomas* – Aquinói Szent Tamás (Thomas Aquinas; 1225 k.–1274) olasz teológus, skolasztikus filozófus, Domonkos-rendi szerzetes, a keresztény misztika legkiemelkedőbb képviselője. „Angyali Doktor” (Doctor Angelicus) néven is ismert. Foglalkozott az akkor még alkímiával és asztrológiával is. Sokat merített Arisztotelész filozófiájából, az iszlám misztikából, Szetn Ágoston tanaiból, ám mindezt megújította és egységbe foglalta, ebből alakult ki az ún. „tomizmus”.

34:4-10 *Origo fontium et fluminum mare est, virtutum et scientiarum Dominus Iesus. Quis enim Dominus virtutum nisi ipse Rex gloriae? sed et idem ipse scientiarum Dominus est. Continentia carnis, voluntatis rectitudo, ex illo fonte manat, non solum autem, sed et si quis callet ingenio, si quis nitet eloquio, si quis moribus placet, inde est. Quid? casta consilia, iusta iudicia, sancta desideria nonne riuuli fontis illius sunt? etc.* – A források és folyamok kezdete a tenger, az erényeké és a bölcsességé az Úr Jézus. Mert ki más az erények ura, ha nem maga a dicsőség királya? De ő maga a bölcsesség ura is. A test önmegtartóztatása, a

helyes akarat, ebből a forrásból fakad, de nem csak ez, hanem innen ered az is, ha valaki ragyogó elméjű, kiváló ékesszólású, nagyszerű erényekkel ékes. Miért? A tiszta tanácsok, igaz ítéletek, szent vágyak nem ebből a forrásból fakadó patakok-e? stb.

34:10-11 *Quicquid sapientiae, quicquid te virtutis habere confidis, Dei virtuti et sapientiae Christo deputa, etc.* – Ami bölcsességet, ami erényt csak birtokolni gondolsz, Isten erejének és bölcsességének? Krisztusnak tulajdonítsd, stb.

34:85. jegyzet *Bernard* – Clairvaux-i Szent Bernát (Saint-Bernard de Clairvaux, Sanctus Bernardus Claraevallensis; 1090–1153) francia egyházi író, hittudós, ciszterci szerzetes. Az egyháztörténet egyik legfontosabb személyisége, a 12. sz. egyik szellemi vezéralakja, nagy hatású szónok, aki európai jelentőségű eseményekben játszott főszerepet. 1174-ben, III. Sándor pápa uralkodása alatt avatták szentté, 1830-ban az egyházdoktorok sorába iktatták.

34:86. jegyzet *Ita Clemens 6. Extrauag: vnigenitus de poenit:* – VI. Kelemen (Pierre Roger; 1342–1352) pápa a negyedik avignoni egyházfő volt, eredetileg bencés szerzetes. Pázmány itt egy 1345-ös bullájára hivatkozik, melynek címe:

35:10 poenitentiat – bűnbánatot

35:88. jegyzet *Magyarin* – Magyar István († 1605 k.) evangélikus prédikátor. 1599-től Sárváron Nádasdy Ferenc udvari papja. *Az országokban való sok romlásoknak okairól* (1602) című munkájában Magyarország pusztulását protestáns teológiai szempontból magyarázza (a katolikusok istentelenségével indokolja). E munka késztette Pázmányt a válaszadásra, s ezzel indult meg a 17. századi magyarországi hitvita-irodalom.

36:18-22 *Suae sanctis intercessionibus reliquuntur, quibus alij aliorum salutem Deo commendant. Deus indignitati nostrae ignoscens, non tantum singulis pro se orare permittit, sed etiam alios pro alijs admittit deprecatores: Sed cum illae preces in Christi nomine fiant, quid aliud testantur, quam neminem vllis vnquam precibus, nisi Christo intercedente posse adiuuari?* – Közbenjárását a szenteknek engedi át, amelyekkel egyik a másik üdvét Istennek ajánlják. Az Isten szemet hunyva méltatlan voltunk fölött, nemcsak azt engedi meg egyeseknek, hogy hozzá imádkozzanak, hanem azt is, hogy egyesek mások helyett imádkozzanak. De ha ezeket a fohászokat Krisztus nevében imádkozzák, akkor ezek mi mást tanúsítanak, mint hogy soha senkit semmilyen fohász nem tud Krisztus közbenjárása nélkül segíteni.

36:23 *Erasmus* – Rotterdami Erasmus (Desiderius Erasmus Roterodamus; 1466–1536) németalföldi humanista tudós, Ágoston-rendi szerzetes, filozófus és teológus. Bár egész életében megtartotta római katolikus hitét, műveiben bírálta a skolasztikát, és a római egyház intézményrendszerét.

36:23-27 *Frequenter hoc inculcant, gloriantes (Lutherani) se huius noui dogmatis authores esse, a solo Christo petendam salutem; quasi non petamus a diuis salutem. Atqui cum peccator sibi ipsi displicens ambit piorum hominum preces, vt per illas impetret bonam mentem, num ab alio petit salutem quam a Christo?* – Ezek (a lutheránusok), gyakran hetvenkedve azzal, hogy ők ennek az új tanításnak a szerzői, azt hangoztatják, hogy egyedül Krisztustól kell üdvösséget könyörögni, mintha nem kérhetnék üdvösséget az isteni emberektől. Mivel azonban a magával meghasonlott bűnös a kegyes emberek fohászai után járkal, hogy azokon keresztül tegyen szert jó lélekre, vajon mástól kér-e üdvösséget, mint Krisztustól?

36:98. jegyzet *Ad fratres Inferior: Germaniae* – Pázmány itt Erasmus egyik munkájára utal, melynek teljes címe: *Apistola ad fratres inferioris Germaniae*.

37:14 *Collectakba* – gyűjteményekben

37:18 *szügieleot es farmetringhet* – A szügyelő és a farmetring lószerszámok. Az előbbi a ló nyakán, a szügy fölött körbefutó hám, amiről egy hosszabb szíj keresztben, a ló két lába között összeköti a nyereggel. Az utóbbi pedig farokszíj.

37:21 *tótt* – tött, tett

37:100. jegyzet *Hazugságoc. a 8 Fol: 7.* – Pázmány itt folytatja a 24. oldalon felfüggesztett hazugságok sorolását. Ott hétig jutott, ezért folytatódik itt a sor a nyolcadikkal. Az idézett hely pontosan a 7. verso oldalon van.

37:101. jegyzet *b 9. Fol:281. initio.* – Az eredetiben hibás az oldalszám (181), de helyesen a 281. recto oldal elején található az idézett szöveg. A hibát emendáltuk.

37:102. jegyzet *Ibidem. c 10.* – Folytatódik a hazugságok számlálása, ugyanott, tehát a 281. recto oldalon található az idézet.

37:103. jegyzet *Fol: 266. 281. d 11.* – Pázmány ugyan a 266. folióra is hivatkozik – tartalmilag ideillik –, ám a hivatkozott szöveg továbbra is a 281. rectón található.

37:104. jegyzet *e 12:* – Az idézett szöveg a 281. recto oldalon van.

37:105. jegyzet *f 13.* – Az idézett szöveg a 281. recto oldal végén és verso oldal elején található.

37:106. jegyzet *g 14.* – Az idézett szöveg a 281. verso oldalon van.

37:107. jegyzet *h 15.* – Az idézett szöveg a 281. verso oldalon van.

37:108. jegyzet *i 16.* – Az idézett szöveg a 281. verso oldalon van.

37:109. jegyzet *k 17.* – Az idézett szöveg a 281. verso oldalon van.

38:12 Samuelnec – Sámuel (Kr. e. 12–11. sz.) ószövetségi próféta, jelentős bibliai személy, az ókori Izrael utolsó bírása, aki a zsidók első két királyát (Sault és Dávidot) fölkenete.

38:12 Saul – Saul a zsidók első királya (Kb. Kr. e. 1047–1007), egyesítette Izrael tizenkét törzsét. Harcolt a filiszteusok és az amalekiták ellen.

38:13 Elisaesusnac – Elizeus (Elisaeus; Kr. e. 9. sz.) ószövetségi próféta, Illés utóda (lásd 1Kir 19, 2Kir 2–8).

38:13 Geyse – Gechaszi ószövetségi alak, Elizeus szolgája, aki megpróbálta becsapni Elizeust (letagadta és eldugta a Naamántól kapott két ezüsttalentumot), erre Elizeus megátkozta, Gechaszi pedig „fehér lett a leprától, mint a hó.” (2Kir 5, 20–27)

38:14 Danielnec – Dániel próféta ószövetségi személy, a róla elnevezett könyv központi alakja. Istentől rendkívüli bölcsességet és a titokzatos szövegek megfejtésének adományát kapta.

38:15 Nabugodonozor – Nabukodonozor vagy Nabukadnezár, Babilónia királya (II. Nabú-kudurri-uszur; Kr. e. 605–562), elfoglalta Jeruzsálemet, a zsidó nép vezetőit, tisztségviselőit Babilonba hurcolta.

38:16 Ananias – Ananiás *újszövetségi* személy, az apostolok idejében, amikor egyetlen kereszténynek sem volt vagyona, mindenük közös volt. Ananiás és a felesége, Szafira, az eladott földjük árának csak egy részét adták oda az apostoloknak, a másikat megtartották. Péter a fejükre olvasta bűnüket, aminek hallatán összerogytak és meghaltak. (ApCsel 5, 1–11)

38:110. jegyzet / 18. – Az idézett szöveg a 281. verso oldalon van.

38:111. jegyzet *Az vy Tudom: hamissag fol: 38.* – Pázmány a saját két évvel korábban megjelent vitairatára hivatkozik: *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyosága és Rövid intés a török birodalomrul és vallásrul*, Graecii Styriae, 1605. Ennek a műnek a 38. verso oldalán valóban olvasható egy Szent Tamás-hivatkozás, amelyet már a Magyarai István ellen írott polémiájában is fölhasznált (*Felelet Magyarai Istvan sarvari praedicatornak, Az orzag romlasa okairul, irt köniuere*, Nagyszombat, 1603, 179.). Mindez arra enged következtetni, hogy Pázmány feltehetően egyazon időben több munkán is dolgozott – amelyek egymás után, akár 5 év különbséggel jelentek meg –, vagy a saját műveiből, műveihez egyfajta florilégiumot, jegyzetet készíthetett akár, tehát kigyűjtötte egy adott témához az általa fölhasznált és megírt hivatkozásokat. A *Tíz bizonyoság* 38. verso oldalán a *k* jelű (itt is oldalanként betűvel jelöli a marginális jegyzeteket) margináliában hivatkozik Gyarmati könyvére (*Giarmathi, Monozlai ellen. pag. 266. et 281.*), még hozzá pontosan azokra a foliószámokra, amelyekre a *Keresztyéni felelet* idézetei vonatkoznak. Ez azért is érdekes, mert az ajánlásban és a bevezetőben is ír arról, hogy Gyarmati könyvét barátaitól kapta meg, és nem egészen egy hét alatt olvasta el, nehezebb tanulmányai után időtöltésül (10:23-26). A bevezetőben egyenesen azt írja, hogy „ez el mult napokba” (18:9-

10), holott legalább két évvel korábban már olvasta és jegyzetelte, igaz, azt semmi nem cáfolja, hogy egy hét alatt olvasta el.

38:112. jegyzet *Fol: 93.* – Az idézett szöveg a 93. recto oldalon van.

38:113. jegyzet *de cura pro mort[uis]:* – a halottakért viselt gondoskodásról

38:114. jegyzet *Fol: 93.* – Az idézett szöveg a 93. recto oldalon van.

40:11 arcus – árkus, egy ívnyi papír, amely átlagosan 40X50 centiméteres darabot jelentett

40:121. jegyzet *Fol: 280 pag: 2.* – Pázmány itt egészen pontosan megadja az idézett helyet: a 280. verso oldalon található.

40:122. jegyzet *Omnis orationis ad sanctos sensum hunc solum esse, ostendit Bellarmin* – Bellarminus szerint minden szentekhez szóló fohásznak ez az egyetlen egy értelme van.

42:17-22 *O felix puerpera; / Nostra pians scelera, / Jure matris impera, / Redemptori. / Nam ius habet et ratio, / Matrem praesse filio.* – Ó áldott fiúszülő / Vétkeinket engesztelő / anyai joggal adj parancsot / Megváltónknak. / Jog és értelem mutatja: / fia fölött áll az anyja.

42:128. jegyzet *Fol: 77. 265* – Az idézett vers nem a 77. folión van, hanem a 76. recto oldalon. Ugyanerről van szó a 265. rectón is.

43:1 *Iacob* – Jákob bibliai pátriárka, Izsák és Rebeka fia, Ábrahám és Sára unokája, Ézsau testvére, akitől megvásárolta egy tál lencséért az elsőszülöttség jogát. Józsefnek és tizenkét testvérének az apja. Istentől az Izrael (Jiszráél) melléknevet kapta, melynek jelentése „Istennel harcoló” (Ter 26–38).

43:2 *Gedeon* – Gedeon bibliai alak, a *Bírak* könyvének szereplője, hőssé vált, mivel az Úr segítette, így kevés emberrel győzött nagy túlerővel szemben. (Bír 6–8)

43:6 lagytaz – lágyítasz

43:9 prosakat – itt: verseket; a római miseliturgiában a változó miseénekek egyikének a dallamát szekvenciának, a szövegét, prosának mondták

43:131. jegyzet *Ios* – Józsue bibliai személy, az *Ószövetség* szerint Mózes szolgája, majd utóda. Elkísérte Mózeszt a Sínai-hegyre, és Mózes halála után ő lett a zsidó nép vezetője. Elfoglalta Jerikót és a környező területeket, majd fölosztotta Izrael 12 törzse között. Kánaán földjének elfoglalását és hőstetteit a róla elnevezett *Józsue könyve* tartalmazza.

44:13 ghiraua – pénzzel; a gira vagy gíra (magyaros alakja az olasz lírának) a középkorban pénz vagy pénzérték

44:27 Abrahamul – Ábrahám vagy Ábrám, bibliai pátriárka, több szemita nép, elsősorban a zsidók ősatya. A Kr. e. 2000–1700 között Szíria, Mezopotámia és Kánaán között vándorló félnomádok közül származott. Öccsétől, Náhortól az arámok származtak, Ábrahám és Hágár fiától, Izmaeltól pedig az izmaeliták. Sárától született fia Izsák, az ő fia pedig Jákob (Izrael),

akinek az utódai az izraeliták. Ábrahám az Istenben való hit legfőbb példaképe, hiszen még a megígért, várva várt, öregkorában született gyermekét is hajlandó lett volna föláldozni az Úr szavára. Ezért megkapta az eljövendő üdvösség ígeretét, az Úr szövetséget kötött vele, ennek jele a körülmetélés. A szövetségben az Úr megígérte, hogy az ő utódai közül fog származni a Megváltó. (Ter, 22.)

44:27 Isakrul – Izsák bibliai pátriárka, Ábrahám és Sára fia, Ézsau és Jákob apja. Isten próbára akarta tenni Ábrahám engedelmisségét, ezért megparancsolta neki, hogy áldozza fel Izsákot, azt utolsó pillanatban azonban megkönyörült rajta. (Ter 22, 1–19)

44:134. jegyzet *Cost: de Vener: Sanct* – Francis Coster (Franciscus Costerus; 1532–1619) belga katolikus teológus, jezsuita szerzetes. Főleg aszketikus és elmélkedő műveket, valamint prédikációkat írt, de polemikus írásai is vannak. Pázmány itt az *Enchiridion controversiarum praecipuarum nostri temporis de religione* című Kölnben, 1599-ben megjelent művének a 14. fejezetére hivatkozik, amelynek címe: *De veneratione Sanctorum* (= A szentek tiszteletéről).

45:141. jegyzet *ad Riparium* – Pázmány itt Szent Jeromosnak Ripariushoz írott levelére hivatkozik, aki egy hispániai presbiter volt.

45:141. jegyzet *Vigilant* – Vigilantius (4. sz.) spanyolországi szabadelvű presbiter volt, a keresztény aszkézis egyik ellenfele. Azt tanította, hogy el kell vetni a vértanúk és szentek ereklyéinek tiszteletét, a szerzetesek önkéntes szegénységét, valamint a papi nőtlenséget. Szent Jeromos dörgedelmes polemikus írást adott ki ellene (*Contra Vigilantium*). Ebben kikel Vigilantius ellen, amiért az megtámadta az egyházban akkoriban elterjedt szokást, mely szerint a szenteket túlságosan tisztelték, relikviákat gyűjtöttek, és éjjeli istentiszteleteket (*vigiliae*) tartottak a mártírok sírjai felett.

45:142. jegyzet *Tit* – Szent Titusz (1. sz.) püspök. Szent Pál tanítványa, az ő hatására lett pogányból kereszténnyé. Kétszer járt küldetésen a korinthosziaknál, Pál a 3. útján Efezusból levelet küldött általa az ottani híveknek. Szent Pállal együtt térített, ő volt Pál leveleinek egyik címzettje. A krétai egyháznak volt a vezetője, valószínűleg Krétán halt vértanúhalált.

46:6 Iosephet – József ószövetségi pátriárka, Jákob és Ráchel fia. Testvérei féltékenységéből eladták egyiptomba, ahol megfejtette a fáraó álmát, aki ezért nagy hatalmat adott neki. Az éhínség idején egész családját Egyiptomba hívta. (Ter 37, 39–50)

46:13 Nathan – Nátán ószövetségi próféta, Dávid király és utódja, Salamon életében játszott szerepet. (2Sám 7–12; 1Kir 1; 2Krón 9, 29)

46:14 Abdiasis – Abdiás ószövetségi próféta, a róla elnevezett bibliai könyv főszereplője.

46:15 Illies – Illés (Kr. e. 9. sz.) ószövetségi próféta, az egyik legnagyobb hatású, legnépszerűbb bibliai személy. A Jahve-kultusz harcosa és védelmezője. Életének és csodáinak történetét a *Királyok 1. és 2. könyve* őrizte meg.

46:21 singnyre – singnyire; a sing (= könyök) bibliai hossz mérték, 1 sing az 2 arasz, vagyis kb. 44 centiméter.

46:150. jegyzet *Esther* – Eszter Achásvéros (Xerxész) perzsa király felesége, a róla elnevezett bibliai könyv főszereplője. Zsidó létére lett királynő, hatására megjavult a zsidók helyzete Perzsiában.

46:151. jegyzet *adorauit ad caput lecti: vtrumque fecit Iacob. Et hebraeum Matag vel Mitag, extensio, tam lectum, quam virgam significat.* – Imádkozott az ágy fejénél. Midkettőt így cselekedte Jákob. A héber 'matag' vagy 'mitag' kiterjesztés szó, éppúgy jelent ágyat, mint ágat.

47:20 Angliai Caluinistac – Pázmány már a *Tíz bizonyág* című vitairatában is elítélőleg nyilatkozott (PÁZMÁNY 1605/2001, 137, 156, 195) az angliai protestánsokról főként azért, mivel az anglikán egyház feje az uralkodó, és Pázmány szerint isteni tisztelettel dóznak neki, térdre hullanak előtte és imádkoznak hozzá. Már az is felháborító a számára, hogy egy világi uralkodó az egyház feje egyben, még súlyosabbá teszi mindezt az a tény, hogy nők is lehetnek papok, sőt főpapok, akiknek a hit dolgában hatalmuk van (például I. Erzsébet királynő, aki 1603-ban halt meg).

47:154. jegyzet *Beda Ansel: Rupertus in Apocalyp: 19. Greg* – Pázmány ennél a jegyzetnél négy szerzőre hivatkozik, az első három kommentárt írt a *Jelenések könyvéhez* (Beda Venerabilis, Canterbury Anzelm és Rupert), a negyedik pedig Nagy Szent Gergely. – Szent Beda Venerabilis (672/73–735) angliai egyháztanító, bencés szerzetes. Csaknem egész életét a jarrowi kolostorban élte le. A szentírás-magyarázat és a források helyes megértése kedvéért tanult meg latinul, görögül és vélhetőleg héberül is. – Canterbury Szent Anzelm (Anselmus Cantuariensis; 1033/34–1109) bencés szerzetes, püspök, egyháztanító, skolasztikus filozófus. – Rupert van Deutz (Rupertus Tuitensis; 1070 k.–1129) egzegéta, misztikus és liturgiagyógyász. Nagyjából 1110-től haláláig írta nagyszabású munkáját, amely döntően befolyásolta korának teológiáját, szinte az egész *Bibliát* kommentálta. – Nagy Szent I. Gergely (590–604) római pápa, a négy nagy nyugati egyházatya egyike. A középkor egyik legnagyobb hatású egyházi vezetője, akinek uralkodása alatt a népvándorlás zavarai közepette megerősödött a keresztény vallás. Megreformálta az egyház felépítését, megújította a liturgiát, gyűjtötte és formálta a később róla elnevezett gregorián énekeket.

47:156. jegyzet *Gyarmathi fo:3. 10. 201. 115.* – Az idézett szöveg pontosan a 10. verso oldalon található, Pázmány több tartalmilag idetartozó oldalszámot is felsorol.

48:10 *Sodomaba* – Szodoma és Gomorra két bibliai város, amelyet Isten lerombolt lakosainak erkölcstelensége miatt. Pázmány arra a részletre utal, amikor Ábrahám vendégül látta Isten két angyalát, akik aztán unokaöccséhez, Lóthoz (az egyetlen igaz emberhez a városban) is elmentek Szodomába. (Ter 18–19)

48:12 *A csipke bokorbolis* – Mózes legismertebb története, amikor a Hóreb hegyén egy égő csipkebokorból megszólította az Isten és elküldte, hogy szabadítsa ki a zsidókat Egyiptomból. (Kiv 3,2-10)

48:21 *Loth* – Lót ószövetségi alak, Hárán fia, Ábrahám unokaöccse. Az egyetlen igaz ember volt Szodomában, ezért Isten megkímélte az ő és családja életét a bűnös város elpusztításakor. (Ter 19)

48:25 *Cyryllus* – Alexandriai Szent Cirill (Cyrillus Alexandrus, Kürillosz; 370 k.–444) pátriárka, egyháztanító. 412-től püspök Alexandriában, a 431-es efezusi zsinat összehívója. Engesztelhetetlen keménységgel lépett föl az eretnekekkel szemben.

48:157-161. jegyzetek *Fol: 104: Hazugsaghoc...* – Az itt következő 19-től 22-ig számozott hazugságok idézett szöveghelyei a 104. verso és a 105. recto oldalon találhatók.

48:166 *Gab: Vasq* – Gabriel Vasquez (1549–1604) spanyol teológus, jezsuita szerzetes. Pázmány itt a *Commentariorum ac Disputationum in primam partem Sancti Thomae* című művére hivatkozik, amely Alcalában jelent meg 1598-ban.

49:1 *Areopagita Z. Dienes* – Szent Dénes (Dionysius Areopagita; † 80 k.) Szent Pál térítette meg, a hagyomány szerint Athén első püspöke, vértanú. Az 5–6. században egy ismeretlen szerző írt görög nyelvű egyházi műveket e néven. Alakja gyakran keveredik a szintén ekkor ünnepelt Párizsi Szent Dénesével († 251 k./258), aki Párizs első püspöke volt és szintén vértanúhalált halt.

49:5 *argumentomot formal a minori ad maius* – érvet formál a kisebből a nagyobbhoz (logikai terminus)

49:10 *in plurali* – többes számban

49:21-24 *Cum verba iudicis prece pronunciat, non scribitur in gestis, ille prece dixit, sed, ille iudex: Sic, loquente propheta, etsi dicamus, Dominus dixit, prophetam non subtrahimus, sed quis per eum dixerit admonemus.* – Amikor a bíró szavait a kikiáltó tolmácsolja, akkor az elbeszélésben nem írják le külön, hogy azt a kikiáltó mondta, hanem hogy a bíró. Ezért ha azt mondjuk, hogy a próféta szavaival az Úr szólt, akkor nem hagyjuk ki a prófétát, hanem arra figyelmeztetünk, aki rajta keresztül szólt.

49:168. jegyzet *e Gyarmathi fol: 107.* – Pázmány itt három sorban összefoglalja azt a Gyarmati könyvében ötoldalas fejezetet (106 rectótól 108 versóig), amely a Mózesnek megjelenő Istenről szól. Gyarmati az égő csipkebokorról egészen pontosan a 106. recto oldalon beszél, az angyali elnevezésről viszont végig az egész szakaszban.

50:2 Damascenus – Damaszkuszi Szent János (Ioannes Damascenus, Ióánnész Damaszkénosz; † 750 k.) előkelő arab keresztény családból származott, a kalifa szolgálatában állt, 700 körül visszavonult a Jeruzsálem közelében lévő Mar Sabas kolostorba és pap lett. Korának egyik legnagyobb teológusa, dogmatikai, aszkéikus, hagiográfiai műveket, beszédeket, vitairatokat, Szent Pál-kommentárt írt.

50:5-6 *Honor est testimonium excellentiae verbis vel factis expressum* – A tisztelet a kitűnőség szavakkal vagy tettekkel való kifejezése.

50:20 *Aue Rex Judaorum* – Üdvözlégy zsidók királya

51:12 *Dulianac* – a *dulia* a szenteknek kijáró tisztelet

51:13 *Latrianac* – a *latria* az Istennek kijáró tisztelet, imádat

51:14-16 *Iubemur non seruire creaturae, non eo modo quo per Charitatem iubemur seruire inuicem, Galat. 5. v. 13. quod est Graece δουλέυειν, sed eo modo quo tantum Deo seruitur, quod est Graece λατρεύειν.* – Azt a parancsot kaptuk, hogy ne a teremtménynek szolgáljunk, nem oly módon, ahogy a szeretet révén kölcsönösen szolgáljuk egymást (Gal. 5, 13), ami görögül *δουλέυειν* (szolgálni), hanem ahogyan csak az Istennek szolgálnak, ami görögül *λατρεύειν* (áldozni).

51:173. jegyzet *Faust* – Faustus Karthágóban volt a manichaeusok (lásd 9:18. jegyzet) püspöke. Szent Ágoston egyik műve őellene íródott (*Contra Faustum Manichaeum*).

52:6 *kakogh* – kákog; hangutánzó szó, varjú vagy holló hangon beszél, károg

52:11 Nazianzenus – Nazianzoszi Szent Gergely (330 k.–390) görög nyelvű kappadókiai ókeresztény író, egyházatya, szónok. Az egyház általában együtt emlegeti és ünnepli barátjával, Vazullal. Ő a költők és írók védőszentje.

52:16-19 *Cum Ecclesia in suis infirmis, ab haereticorum irrisione reprehenditur, ipsam irrisionis eorum astutiam dedignatur. Quia tolerabilius est Deo, vt in infirmitate quis atque ignorantia cum humilitate iaceat, quam cum elatione alta comprehendat.* – Amikor az egyházat gyengeségei miatt feddik nevetve az eretnekek, méltatlanná teszi az ő kárörvendő ravaszágukat, mivel Isten számára elfogadhatóbb, hogy valaki gyengesége és tudatlansága folytán alacsony sorban heverjen, mint hogy elbizakodottságában magasba törjön.

53:6 *Inuocatiourul* – segítségül hívásról

53:24 *statum disputationis* – a vita kiindulópontja

53:179. jegyzet *Fol: 142. initio 18. 82.* – Az idézett szöveg pontosan a 142. recto oldalon található.

54:4 *propositio* – témamegjelölés; logikai értelemben egy kijelentésfüggvényből (*prepositio*) és bizonyos számú argumentumból álló kijelentés

54:180. jegyzet *Argum: ex maiori particulari, in 1. et 2. figura non concludit.* – Logikai kifejezés, részleges nagyobból való következtetés, az 1. és 2. kijelentésből nem következik a végkövetkeztetés. Az idézett szöveg a 33. recto és verso oldalakon található.

55:5 *Philemonhoz* – Kolosszei Filemont Szent Pál térítette meg, az általa írott egyik levél címzettje

55:181. jegyzet *Fol: 24. arg: 12 fol: 27. arg: 16. Ex maiori particulari 1. et 2. figura nil concluditur.* – Pázmány a logikai kifejezés miatt latinra fordítja és úgy hivatkozza (= argumentum) Gyarmati eredetileg magyarul írott kifejezését (= bizonyosság). A további szövegben hosszan magyarázza, hogy mit vét Gyarmati a logika szabályai ellen, hogyan lett volna megfelelő a szillogizmusa (55:6-20). Ennél a résznél Pázmány nem pontosan idéz, hanem összefoglalja Gyarmati mondanivalóját.

55:182. jegyzet *In forma* – külalakjában

56:3 Biel – Gabriel Biel (1425 k.–1495) német skolasztikus teológus, pap, a tübingeni egyetem professzora. Pázmány itt az 1499-ben Tübingenben megjelent *Epitoma expositionis sacri canonis missae* című művére hivatkozik.

56:185. jegyzet *Fol. 75 277.* – Az idézett szöveg pontosan a 75. recto oldalon található.

56:186. jegyzet *a 23. hazugsagh.* – Az idézett szöveg a 75. verso oldalon található.

57:2 Z. Ferencz – Assisi Szent Ferenc (Giovanni di Bernardone; 1181–1226) a ferences rend megalapítója, Itália, az állatok, a kereskedők, a természet végőszentje. 1201-ben ő is hadba vonult Perugia ellen, két évvel később betegen tért haza, ekkor szakított korábbi életével. 1209-ben Ferenc elvezette a tizenegy első követőjét Rómába, és a pápa engedélyét kérte egy új rend megalapításához; ezt meg is kapta III. Ince pápától (1198–1216). 1228. július 16-án IX. Gergely pápa (1227–1241) szentté avatta, és a következő napon letette az Assisi Szent Ferenc-bazilika alapkövét.

57:10 *a kapá vyaba veszijs* – kápa ujjába veszi is; kápa = csuha

57:189-192. jegyzetek *a 24... d 27.* – A 24-től 27-ig számozott négy hazugság idézett szöveghelyei a 274. verso oldalon találhatóak.

57:193-194. jegyzetek *e 28. f 29.* – Ennek a két hazugságnak a szöveghelye a 275. recto oldalon található.

57:195. jegyzet *Fol: 275.* – Az idézett szöveg a 275. recto oldalon található.

58:6 *Actor* – itt: felperes

58:19 *Argumentans* – érvelő

58:20 *Respondealni* – válaszolni

58:27-28 künyü a keormerül megh ismerni a farkast – Sajátosan Pázmány-frazéma, a korabeli gyűjtemények ebben a formában nem említik.

59:11-27 *Non sunt in forma...* – Pázmány ezekben a sorokban ismét a logikai hibákat rója fel Gyarmatinak, részletesen elemezve, hol hibázik az érvelése, állításaiból miért nem következik a konklúzió.

59:13 *consequentiat* – következményt, következtetést

59:20 *igijs* – így is

59:25 *Rudolphus Ciaszar* – II. Rudolf (1576–1612) német-római császár, magyar király (I. Rudolf néven 1576–1608), az ellenreformáció támogatója.

59:27 *concludalna* – döntene, határozná

60:1-6 Ezekbe azért a bizonyosságokba... – Pázmány a dialektika szabályaira hivatkozva ismétli meg a már jegyzetben elmondott logikai hibát latin terminussal.

60:2-6 *In prima et secunda figura ex maiori particulari nihil concluditur: Argumenta vero praedicta in prima vel secunda figura formantur ex maiore particulari, Quare, nisi in maiori addatur particula exclusiua (solum) praemissae verae erunt, mala consequentia. Si addatur illa particula, maior propositio erit falsa.* – Az első és a második alakzatban semmilyen következtetést sem von le a nagyobbik alkotóelemből. Az előrebecsátott érvek ugyanis a nagyobbik alkotóelemből alakulnak ki az első és a második alakzatban. Ezért, ha a nagyobbik alkotóelemben nem helyesek az előfeltevések, rosszak a következtetések. Ha ezt a részletet hozzátesszük, a nagyobb föltétel lesz hamis.

60:13 *medius terminust* – középső szakaszt

60:14 *szalankozo* – szállingózó

60:15 *Petitio principij* – alapkérdéshez folyamodás vagy körkörös érvelés; olyan érvelési hiba, amelyben a beszélő a következtetést a feltett bizonyítandó állítás igaznak feltételezésével igazolja

60:17 *scopusat* – célját

60:28 *conclusioba* – következtetésbe

60:31 *Mind egi, akar igi* – mindegy, akár így

61:3 *allacz* – állítasz

61:196-198. jegyzet *Fol: 17. pag: 2. Hazughsgoc a 30. b 31.* – Pázmány ismét pontosan adja meg az idézett szöveg lelőhelyét: a 17. verso oldalon található.

61:199-200. jegyzet *Fol: 19. c 32. d 33.* – Pázmány itt egy oldallal téved, a 32. és 33. hazugság idézett szöveghelye a 18. verso oldalon található.

61:201. jegyzet–62:202. jegyzet *e 34. f 35.* – Ez a két szöveghely viszont már a 19. recto oldalon van.

62:7 *honore inuicem praeuenientes: Cui honorem, honorem* – kölcsönösen megelőzve egymást tiszteletben: akinek tisztelet, annak tisztelet

62:203. jegyzet *Fol: 10. pag. 2.* – Pázmány pontosan hivatkozik, az idézett szöveg a 10. verso oldalon található.

62: 204-206. jegyzet *Fol: 37. pag: 1. a 36. b 37.* – Ennek a két idézetnek a szöveghelye a 37. recto oldalon található.

63:6 *Corneliusnac* – Caesareában élt egy Cornelius nevű százados, aki egész háza népével együtt istenfélő és vallásos ember volt, sok alamizsnát osztott szét a nép között. Csodás látomások hatására végül Péter megkeresztelte, így őt közvetlenül vette fel az egyházba, pogányként, anélkül, hogy előbb zsidóvá lett volna. A jeruzsálemi közösség és az apostolok a szemére is vetették ezt Péternek, de a csodás történetet hallva, megnyugodtak. (ApCsel 10–11)

63:13 Batthori Istvan – Báthory István (1571–1586) erdélyi fejedelem, Lengyelország királya (1575–1586). A többségében protestáns fejedelemségben megpróbálta újra megerősíteni a katolicizmust, 1579-ben Kolozsvárra telepítette a jezsuitákat. Ő záratta a dévai várbörtönbe Dávid Ferenc unitárius püspököt.

63:207. jegyzet *Fol: 22. c 38.* – A hivatkozott szöveg a 22. rectón olvasható.

63:208-209. jegyzet *Fol: 109. initio. d 39.* – Pázmány pontosan idéz, a 109. recto oldal elején található.

64:3 *yeszteni* – *ijeszteni*

64:210. jegyzet *Supra fol: 20.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 20. recto oldalon.

64:211. jegyzet *Fol: 17. et a folio 37. ad 80.* – Az idézett szöveg a 17. recto oldalon található.

64:212-213. jegyzet *Fol: 18. Hazughsgoc. a. 40.* – Az idézett szöveg a 18. recto oldalon található.

64:214-216. jegyzet *Fol: 41. a 41. b 42.* – A 41. és 42. hazugság szöveghelye a 41. verso oldalon található.

64:217-218. jegyzet *Fol: 46. c 43.* – Az idézett szöveg a 46. verso oldalon van.

64:219. jegyzet *Fol: 37.* – Pázmány itt nem szó szerint idéz, összefoglalja Gyarmati bekezdését. Az eredeti szöveg a 37. recto oldalon található.

64:220. jegyzet *Fol: 17.* – Az idézett szöveg a 17. verso oldalon található.

65:221. jegyzet *Fol: 40.* – Itt nem pontos szöveget idéz Pázmány, isten első parancsolatáról szóló részből beszél, ezt Gyarmati valóban könyvének a 40. recto oldalán idézi Monoszlóytól, a 40. verso oldaltól pedig felel is rá.

65:224. jegyzet *Fol: 18.* – Az idézett szöveg a 18. recto oldalon található.

66:3 *Tanquam a primo auctore boni.* – Mintegy derék emerek az első szerző óta.

66:9 segycsenec – segítsenek

66:12 epesegghel – epeséggel; keserőséggel

66:16 *Magiar Orszagh Bodogh azzony tisztí* – Magyarországon Szent István király (1000/1001–1038) még uralkodása alatt ünneppé avatta augusztus 15-ét, Nagyboldogasszony napját. (Szűz Máriának Boldogasszonyként való elnevezése egyedülálló, magyar nyelvi jelenség.) A hagyomány szerint élete végén a beteg király ezen a napon ajánlotta fel az országot Szűz Máriának, és ő maga 1038-ban e napon halt meg. A felajánlás a maga nemében páratlan, a közjogban is érvényesült a magyar történelem folyamán a *Regnum Marianum* eszme, mely szerint Magyarország Mária országa.

66:17 *Lengiel Orszagh Z. Stanislos* – Szent Szaniszló (1030/35–1079) krakkói püspök, vértanú, Lengyelország védőszentje.

66:17 *Cseh orszagh Z. Veneceslause* – Szent Vencel (907 k.–935) cseh herceg, bérgyilkosok ölték meg, Csehország fővédőszentje.

66:17-18 *Roma Z. Petere es Pale* – A hagyomány szerint a római egyházat alapító két apostol más-más évben, de mindketten július 29-én szenvedtek vértanúhalált, Pétert keresztre feszítették, Pát lefejezték, ezért van az ünnepük együtt nagyjából a 3. század óta.

66:18 *Mediolanum Z. Ambruse* – Szent Ambrus (Ambrosius Aurelius; 339 k.–397) ókeresztény író, egyházatya, Milánó püspöke. Kiváló szónok, küzdött az ariánusok (lásd 10:14. jegyzet) és a pogányság maradványai ellen, az ő hatására tért meg Szent Ágoston.

66:18 *Velentze Z. Marke* – Szent Márk († 100 k.) evangélista állítólagos maradványait Velence szerezte meg a 9. században, azóta ő a város védőszentje.

66:18 *Varad Z. Lazloe* – Szent I. László (1077–1095) magyar király, az ország belső rendjének és külső határainak megszilárdítója, egyházszerző. Nagyvárad védőszentje, mivel itt helyezték 1106-ban végső nyugalomra, az általa alapított székesegyházban.

66:227. jegyzet *Constantinapolis B. Vigini dicata Niceph* – Konstantinápoly is a boldogságos Szűznek van ajánlva, legalábbis Niképhorosz szerint. – Niképhorosz, Kallisztosz Xanthopulosz (Nicephorus Callistus Xanthopoulos; 1256 k.–1335 k.) konstantinápolyi egyháztörténész. 18 könyvből álló egyháztörténete (*Ecclesiastica historia*) 610-ig mutatja be

az eseményeket. Az első négy évszázad történetét főleg az elődöktől, Euszebiosztól, Szókratész Szkholasztikosztól, Szózomenosztól stb. vette át.

66:228. jegyzet *Fol: 44.* – Pázmány nem pontosan idéz, nagyjából két sorban összefoglal kétoldalmi szöveget (44 recto-verso).

66:229-231. jegyzet *Fol: 45. a 44. Hazug: b 45.* – A 44. és 54. hazugság idézett szöveghelye a 45. verso oldalon található.

66:232. jegyzet–67:235. jegyzet *Hiere: 2. v. 28. c 46. Fol: 46. d 47. e 48. f 49.* – A 46, 47, 48 és 49-es számú hazugságok idézett szöveghelyeit Pázmány összefoglalja néhány sorban (az első kettő a 46. recto oldalon, a második kettő pedig a 46. verso oldalon található).

67:8 Manichaeusoc – Lásd a 9:18. jegyzetet.

67:15 Agárt – Hágár ószövetségi alak, Ábrahám feleéségének, Sárának volt a szolgálója. Mivel úgy tűnt, hogy Sára terméketlen, ő maga adta Ábrahámnak Hágárt, hogy utóda születhessen. Ebből a kapcsolatból született az elsőszülött fiú, Izmael. (Ter 16)

67:17 Eliezert – Eliézer a hagyomány szerint Ábrahám legöregebb szolgája volt.

67:18 Samson annyat – Sámson anyjának nevét nem ismerjük, apját Mánoahnak hívták. Az angyal azért vigasztalta őket, mert ugyanúgy meddő volt, mint Sára vagy Ráhel. (Bír 13)

67:19 Tobiaszt – Tóbiás ószövetségi próféta, Tóbit fia, a *Tóbiás könyvének* főszereplője. Az Úr elküldte Ráfael angyalt, hogy Tóbiást elvezesse Ráguelhez, apja rokonához, akinek lányát, Sárát feleségül vette. Ez a könyv csak a katolikusoknál szerepel, a héber *Bibliából* hiányzik és a protestánsok sem fogadják el.

67:19 Iudith aszszont – Judit ószövetségi alak, a *Judit könyvének* főszereplője. Holofernesz lefejezésével ő mentette meg Betilua városát az asszír seregtől. Judit történetében – noha Pázmány ezt állítja – nem szerepel konkrétan angyal.

67:22 Z. Phileop Apostolt – Pázmány a *Bibliában* szereplő két Fülöpöt összemossa. Szent Fülöp apostol az evangéliumokban szerepel, Fülöp diakónus pedig az *Apostolok Cselekedeteiben*. Nem az apostol, hanem Fülöp diakónus volt az, akit az Úr angyala elküldött az etiópiai királyné udvari tisztjéhez, akit aztán megkeresztelt. (ApCsel 8,26-40)

68:1-2 *Et eos curande nostrae saluti praecepit.* – Őket állította az élre azért, hogy üdvösségünkön munkálkodjanak.

68:14 *Saturnust* – Saturnus a római megfelelője a görög mitológiában szereplő titánnak, Kronosznak, aki Zeusz apja volt.

68:16 *Agapat* – agapét; az őskeresztények közös étkezéseit jelenti, amelyet a bennüket összekötő felebaráti szeretet megnyilvánulásának tartottak

68:19-24 *Et ideo non putant Christianis credendum, quia nec Poëtis. Itaque ridemur Deum dicentes iudicaturum, sic enim et Poëtae tribunal apud inferos posuerunt. Si Gehenuam comminemur, perinde decachinnantur: si Paradysum nominemus, Elysij campi fidem occupauerunt. Vnde haec oro poëtis tam consimilia? Non nisi de nostris Sacramentis.* – És azért gondolják, hogy nem kell hinni a keresztényeknek, amiért a költőknek sem. Ezért kinevetnek minket, mert azt mondjuk, hogy az Isten ítéletet mond majd rólunk, mert a költők is bírói emelvényt emeltek az Alvilágban. Ha a Gyehennával fenyegetünk, később kinevetik, ha a paradicsomot említjük, elfoglalták az elysiumi mezők hitelét. Honnan említem ezeket a költőkéhez oly hasonló dolgokat? Egyedül a Szentírásunkból.

68:25 *sákba* – zsákba

68:26 *Psychicos* – Pázmány itt Tertullianusnak a *De ieiunio adversus Psychicos* (= A böjtről a psychikusok ellen) című munkájára utal. A „psychikusok” a gnosztikusok (lásd 9:17. jegyzet) által lenézett szellem nélküli lelki-keresztények voltak.

68:27 *Cybele* – Cybele (Kübelé) eredetileg frígiai istennő. Kultusza hasonló lehetett a föld-istennő Gaiáéhoz, vagy Démétéréhez. Pázmány itt a böjttel kapcsolatosan említi.

68:27 *Isis* – Ízisz eredetileg egyiptomi istennő, a termékenység, nőiesség szimbóluma, Ozirisz felesége, Hórusz anyja. Az egész Római Birodalomban imádták mint az anyák és gyermekek védelmezőjét. Mint termékenységistennőt említi őt is Pázmány a böjttel kapcsolatosan.

69:3 *eoili* – öli

69:24 *Arany szaiu Z. Ianos* – Aranyszájú Szent János (Ióánnész Khrüszosztomosz, Johannes Chrysostomus; 350 k.–407) görög egyházi író, egyházatya, Konstantinápoly püspöke. Az ariánizmus (lásd 10:14. jegyzet) kérlelhetetlen ellenfele, életműve töredékesen maradt fenn, de így is a legterjedelmesebb a görög egyházatyák között. Prédikációinak eleven stílusa és világos értelme miatt kapta az „aranyszájú” jelzőt.

69:24-70:1 *Hoc modo, omnes caeremonias, omnes ritus, et sacrificia, atque purificationes, et arcam, templumque ipsum reprobabis, siquidem haec omnia originem, a gentium ruditate traxerunt, sed Deus, ob deceptorum salutem, per ea ipsa se coli passus est, per quae illi daemones ante coluerant, illa in melius inflectens.* – Ezért minden ceremóniát, minden rítust és áldozatbemutatót és tisztítószertartást, és szentélyt s magát a templomot is helyeselni fogod, mégha ezek eredetüket tekintve mind a pogányok tudatlanságából fakadnak is, mert az Isten, a becsapottak üdvösségére megengedte, hogy azok révén is tiszteljék őt, amelyeken keresztül korábban a démonokat tisztelték, ő ugyanis jobb célra használja őket.

70:2 *consequentia* – következtetés

70:15 Gabriel Angyal – Gábriel az egyik főangyal, Isten hírvivője. Az *Ószövetségben* és az *Újszövetségben* is szerepel.

70:16 Raphael – Ráfael főangyal az utazók és vándorok védelmezője. Főként az ószövetségi *Tóbiás könyvében* szerepel mint a fiatal Tóbiás útitársa.

70:17 Z. Mihali – Szent Mihály főangyal az angyali seregek vezére, a Sátán elleni küzdelem főharcosa. Az ószövetségi *Dániel könyvében* szerepel és az *Újszövetségben* is két alkalommal.

70:20 Namant – A szíriai Naamán leprás volt, Elizeus gyógyította meg, után hetszer alámerült a Jordán vizében. (2Kir 5,1-14)

70:22 goliuas – golyvás; a golyva pajzsmirigy-megnagyobbodás

70:26 nehult – néhol

71:7 terdkeoteoit s' kiskezkeneoit – Az *Apostolok Cselekedetei* ma kendőket és kötényeket említ, elhordták Szent Pál ruháit, hogy a betegek rátevé meggyógyítsák vele őket. A kendő valószínűleg fejkendő, amivel az izzadságot törölték le. (ApCsel 19,12)

71:10 Toot – tavat

71:23 Halhacza – hallgasd meg, hallgassuk meg

71:26 *Nolai Z. Felix* – Nolai Szent Félix (Felix Nolanus; † 250 k.) pap, hitvalló. Nem fogadta el a püspöki kinevezést, szegénységben élt helyette. Nolai sírja a 4. századtól zarándokhely.

72:4 *Africais tely szentec tetemeuel* – Pázmánynak igaza van, csak a 17. századig több mint ötven afrikai szentről tudunk.

72:10 *Z. Geruasius es Protasius* – Szent Gervasius (Gyárfás) és Protasius (2. sz.) milánói vértanúk, a hagyomány szerint Szent Vitalis és Szent Valeria ikerfiai.

72:11 *Z. Istuan* – Szent István († 35 k.) az első keresztény vértanú. Egyike volt a jeruzsálemi keresztény közösség első hét diakónusának (= egyházi szolgálatokat teljesítő személy), megkövezésénél jelen volt Saul, a későbbi Szent Pál.

73:1 Halhaccza – hallgasd meg, hallgassuk meg

73:1 Theodoretust – Küroszi Theodorétosz (Theodoretus Cyrus; 393–466) görög egyházi író, ókeresztény püspök, teológus, egyháztörténész.

73:13 *Z. Palladius* – Palladiosz (Palladius; 365 k.–430 k.) görög nyelvű ókeresztény író, szerzetes, püspök.

73:14 *Simeon* – Oszlopos Szent Simeon (390 k.–459) szíriai remete. A legenda szerint egyre szigorúbb aszkézisben élt, különböző módokon sanyargatta magát, végül egyre magasabbra emelt oszlopokon majdnem 40 évet töltött állva.

73:23 *Arranusoc* – lásd 10:14. jegyzet

73:28 Z. Basilius – Nagy Szent Vazul (Basilius Magnus, Baszileiosz; 329/330–379) keleti egyházatya, szónok, teológus, az arianizmus ellenfele (lásd 10:14. jegyzet). Fiatalabb testvérei közül hárman szintén az ortodox egyház szentjei lettek: Nüsszai Szent Gergely, Szebasztiai Szent Péter püspökök és a fiatalabb Szent Makréna az aszketikus élet mintaképe, hasonlóan apai nagyanyjához, idősebb Szent Makrénához.

74:1 Z. Mamasz – Szent Mamasz (3. sz.) vértanú, a legenda szerint keresztény szülők árván maradt és nagyon fiatalon (kb. 15 évesen) kivégzett gyermeke.

74:2 Epiphanius – Szalamiszi Epiphaniusz (Epiphanius Salamiensis; 315–403 k.) görög nyelvű ókeresztény író, egyházatya. Fő műve a három könyvből álló *Panarion* (= Kis kosár), amely mintegy nyolcvan eretnek tan cáfolatát foglalja magában.

74:2 Dorotheus – Gázai Szent Dorotheosz (Dorotheus; 6. sz.) palesztinai szerzetes, görög nyelvű egyházi író.

74:3 Z. *Hieremias* – Jeremiás (Kr. e. 7.–6. sz.) a róla elnevezett ószövetségi *Jeremiás könyvének* főszereplője, Izrael egyik legnagyobb prófétája. Júdea országának legzaklatottabb időszakában élt, amikor Nebukadnezár kiterjesztette uralmát Palesztinára és elhurcoltatta a zsidókat. Ekkor foglalták el Jeruzsálemet is, s a templomot fölgyújtották. Jeremiás megjósolta a pusztulást, de nem hitt neki senki, hiába figyelmeztette az egymást követő királyokat. Jeremiás Egyiptom ellenségeit nevezi „kígyó-sziszegésűnek” (Jer 46,22), erre épülhet a korábban Epiphaniusz tulajdonított és Pázmány által hivatkozott Jeremias-életrajz részlete.

74:4 Eusebius – Kaiszareai Euszebiosz (Caesareai Eusebius, Eusebius Caesariensis; 265 k.–339) görög nyelvű egyházi író, egyháztörténész, püspök. A Diocletianus-féle üldözés (303–305) miatt először Tyrusba, majd Egyiptomba menekült. 313 körül lett Caesarea püspöke. Az arianus vitában (lásd 10:14. jegyzet) igyekezett kibékíteni a szembenálló feleket, s talán ennek a közvetítői szerepnek tudható be, hogy bensőséges viszonyba került Nagy Konstantin (306–337) császárral. Legismertebb műve a *Historia ecclesiastica* (= Egyháztörténet).

74:4 Z. *Potamiena* – Potamiena (Potamiana; † 205 k.) alexandriai mártírnő, Septimius Severus (193–211) keresztényüldözése során halt vértanúhalált, mint Szent Perpetua és Felicitas.

74:6 *Basilidesnek* – Basilides volt a neve annak a tisztviselőnek, aki – miután halálra ítélték – a kivégzésére kísérté Potamienát és megvédte az úton a csöcselék sértéseitől. A kedvességért cserébe Potamiena megígérte neki, hogy amint elérte a célját, nem felejt el megemlíteni őt az Urának. S miután három nappal a halála után megjelent Basilidesnek álmában, ő is kereszténnyé lett, sőt vértanúvá, nem sokkal később lefejezték.

74:13 *Paula azzoni* – Római Szent Paula (347–405 k.) előkelő római hölgy, Szent Jeromos körének tagja lányával, Eustochiummal együtt. Bejárta a Szentföldet, Betlehemben monostort alapított.

74:17 *Z. Babyla* – Szent Babilász († 251 k.) antiochiai főpap, vértanú.

74:22 *Matyas Kirali* – Hunyadi Mátyás (I. Mátyás; 1458–1490) magyar király

74:22-23 *Iulius Csaszar* – Caius Iulius Caesar (Kr. e. 100–44) római hadvezér, politikus. Fontos szerepet játszott a köztársaság felszámolásában és a császárság intézményének létrehozásában. Marcus Brutus és több szenátor összeesküdött és meggyilkolták Caesart abban a reményben, hogy sikerül megmenteniük a köztársaságot. A merénylet után azonban polgárháború tört ki Caesar hívei és a köztársaságiak között.

74:268. jegyzet *In vita Hierem* – Egy Epiphanosznak tulajdonított Jeremiás-életrajzra hivatkozik Pázmány

75:3 *patrocinomokat* – védelmét

75:22-23 *In sanctorum nomine templa Deo extruimus.* – A szentek nevében emelünk templomokat Istennek.

75:275-277. jegyzet *Fol: 47. Hazugsagoc. a 50. b 51.* – Ennek a két idézetnek a szöveghelye a 47. recto oldalon található.

75:278. jegyzet *Fol: 53. c 52.* – Az 52. hazugság idézett szövege az 53. verso oldalon található.

75:279. jegyzet *Fol. 253.* – Ez a hivatkozás Pázmány saját négy évvel korábbi munkájára vonatkozik: *Felelet Magiari Istvan sarvari praedicatornak, Az orzag romlasi okairul, irt köniuere*, Nagyszombat, 1603. Az idézett szöveg ennek a könyvnek a 253. oldalán található.

76:18 *berbetelic* – berbetélik; dadogják

76:18-19 *O crux aue spes vnica.* – Ó, kereszt, üdvözlégy egyetlen remény!

76:281. jegyzet *Supra fol: 10.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 10. verso oldalon.

76:282-285. jegyzet *Fol: 48. 49. Hazugsagoc. a 53. b 54. c 55.* – Tartalmilag mind a négy hivatkozott oldal (48–49 folio) ide tartozik, az idézett szöveghelyek azonban a 48. recto oldalon találhatóak, nem pontosan ilyen sorrendben, Pázmány tömörít és összevon.

76:286-287. jegyzet *Fol: 50. d 56. e 57.* – Az 56. hazugság idézett szövege az 50. recto oldalon található, az 57-é pedig az 50. recto végén és verso elején.

76:288-289. jegyzet *A fol: 62. ad 77. et a fo: 265. f 58. g 59.* – Az 58. és 59. hazugság idézett szöveghelye a 62. recto oldalon található.

76:290. jegyzet *Fol: 68. h 60.* – Az idézett szöveg a 60. verso oldalon van.

76:291-292. jegyzet *Fol: 69. i 61. k 62.* – Az idézett szöveghelyek a 69. recto oldalon találhatóak.

76:293. jegyzet–77:294. jegyzet *l 63. Fol: 70. m 64.* – Ez a Szűz Mária tiszteletéről szóló rész is jóval hosszabb Gyarmati munkájában, a 70. verso oldalon kezdi el sorolni a Mária-énekek szövegét, amellyel azt kívánja bizonyítani, hogy az Istennek járó tiszteletet Máriának is ugyanúgy megadják a pápisták. Az *l* jelű, 63. hazugság szövegének nincs is pontos megfelelője, a főbb vádpontokat foglalja össze, egy-egy szóban Pázmány, az *m* jelű 64. hazugságnak pedig a pontos lelőhelye a 72. verso oldalon van. Az egész rész tartalmilag a 73. recto oldalig tart, innét kezdődik a rá adott felelet.

77:2 *in Psalterio Mariae* – Mária zsoltárában

77:6 foliamas – folyamodás

77:9 sorsal – sorsolással

77:16-17 *Per Christum Dominum nostrum.* – Krisztus Urunk által.

77:17 Missalet – misszálét, misekönyvet

77:17 *Collectat* – adományt

77:20 mezzünen – meszszünnen; messziről

77:21 Constantinus Császár – Nagy vagy I. Konstantin (Caius Flavius Valerius Aurelius Constantinus; 306–337) római császár. A milánói ediktummal (313) a kereszténységet törvényessé, a római vallással egyenrangúvá tette, ám ő maga csak nem sokkal a halála előtt keresztelkedett meg.

78:7-10 *Juro per Deum omnipotentem, et filium eius IESVM Christum, et spiritum sanctum, et per sanctam ac gloriosam Dei genitricem, et semper virginem MARIAM, et per quatuor Euangelia, quas in manibus teneo, et per sanctos Angelos, etc.* – Esküszöm a mindenható Istenre, az ő fiára, Jézus Krisztusra, és a Szentlélekre, és Isten szent és dicsőséges szülőanyjára, a mindenkor szűz Máriára, a négy evangéliumra, amelyeket a kezemben tartok, a szent angyalokra stb.

78:21 *Z. Cypriane* – Szent Ciprián (Thascius Caecilius Cyprianus; 200/210 k.–258) Karthágó püspöke, vértanú, egyházatya, Szent Ágoston előtt a legtekintélyesebb latin teológus.

78:24 *temienezzünc* – tömjénezzük

78:301. jegyzet *Sup: fol: 10.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 10. verso oldalon.

78:303. jegyzet *Magiari ellen fol: 253.* – Ez a hivatkozás Pázmány saját négy évvel korábbi munkájára vonatkozik: *Felelet Magiari Istvan sarvari praedicatornak, Az orzag romlasa*

okairul, irt köniuere, Nagyszombat, 1603. Az idézett szöveg ennek a könyvnek a 253. oldalán található.

79:10 *Psalterium Mariae* – Mária zsoltároskönyvét; Pázmány itt utal műve egy korábbi helyére (lásd 28:11. jegyzet), ahol Bonaventura Mária-énekeiben a zsoltárok felhasználásáról ír. *Psalterium Mariae*: 150 *Üdvözlégy*ből és megfelelő számú *clausulából* felépített ima. Tulajdonképpen rózsafüzér-változatok, van *maius* és *minus* változata, ez utóbbit tulajdonítják Bonaventurának.

79:17 *O crux aue spes unica* – Ó, kereszt, üdvözlégy egyetlen remény!

79:18 *per Metonymiam* – mint metonímiát; szóképet, tropust

79:18-19 *continens, pro contento in cruce Christo, sumatur* – a megtartóztatót a kereszten megtartóztatott Krisztus helyett említi

79:19 *per exaggerationem* – túlzásként

79:21-22 *Sola procelloso iactatos aequore nautas / Erigis, a diris saepe vocata, fretis.* – A viharos tengeren hányódó hajósokat egyedül te mented ki a hullámokból, akit gyakran átkozva szólítanak meg.

79:304. jegyzet *Sup: fol: 10.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 10. verso oldalon.

79:308. jegyzet *Ez keoniunec 4. leuélien.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 4. recto oldalon.

79:309. jegyzet *Magiari ellen Fol: 271.* – Ez a hivatkozás Pázmány saját négy évvel korábbi munkájára vonatkozik: *Felelet Magiari Istvan sarvari praedicatornak, Az orzag romlása okairul, irt köniuere*, Nagyszombat, 1603. Az idézett szöveg ennek a könyvnek a 271. oldalán található.

79:310. jegyzet *Fol: 69.* – Pázmány itt nem idéz konkrét szöveghelyet, általános értelemben hivatkozik Gyarmati 69. foliójára.

80:4-5 *szinte ollian, mint ha kilencz giermec annya, kerkednec szüz leany koronaiaba.* – Nem teljesen világos, hogy Pázmány miért változtatta meg kicsit az idézett szöveget, az értelmén nem változtat: „ez-is az ő maga mentsege szinte olyan, mint ha kilentz gyermek annya kerkednek szüz leany partaival” (66. verso oldal).

80:10 *Latriáual* – az Istennek kijáró imádattal

80:10 *duliaual* – a szenteknek járó tisztelettel

80:10-11 *mert a Latria*, vgimond, *egi laitra* – Pázmány a hasonló hangzással játszik, anagrammaként fogva föl a *latria* betűit, az így keletkezett létra vitathatatlanul szellemesebb az eredetiben lévő *lajtorjánál* („ez *Latria* legyen az, az *Laytorja*” 78. verso oldal).

80:14 confundaltac – összekeverték

80:311. jegyzet *a* 65. – Ebben a jegyzetben folytatódik a hazugságok sorolása, ám megtévesztő, hogy Pázmány nem ír foliószámot elé, az ezt megelőző hivatkozás pedig a 69. folio volt. Az itt idézett szöveg viszont a 65. verso oldalon található.

80:312. jegyzet *Fol:* 79. – Az idézett szöveg a 79. recto oldalon található.

80:313. jegyzet *b* 66. – Ismételten azzal a roppant megtévesztő helyzettel állunk szemben, amikor egyrészt Pázmány nem ír külön foliószámot a hazugság elé (korábban ilyen esetben a megelőző foliószám volt érvényben), másrészt különösen megtévesztő, hogy a hazugság száma (66-os) megegyezik az oldalszámmal, ugyanis ez a hivatkozott szöveg a 66. verso oldalon található.

80:315. jegyzet *Fol.* 76. 103. – A 76-os foliószám nyomdahiba, nem 76, hanem 67, azonban Gyarmati könyvében a 66. foliót a 76. követi, hibásan. Ezen a 76. (helyesen 67.) folión és a 103-on – többek között – esik szó a *dulia-latria* (=szolgálat-tisztelet) közötti különbségről.

80:316-317. jegyzet *c* 67. *d* 68. – A 67-es és 68-as számú hazugságoknál megint nem ad meg foliószámot Pázmány, mindkét hivatkozott hely a 78. verso oldalon található.

80:318. jegyzet *Cont: Magyar fol:* 251. – Ez a hivatkozás Pázmány saját négy évvel korábbi munkájára vonatkozik: *Felelet Magiari Istvan sarvari praedicatornak, Az orzag romlasa okairul, irt köniuere*, Nagyszombat, 1603. Az idézett szöveg ennek a könyvnek a 251. oldalán található.

80:321. jegyzet *Vide supra: fol.* 15. – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 15. recto és verso oldalon.

81:7 éh aghar – éhes agár

81:19 articulusokrulis – részekről is

81:322. jegyzet *a Fol:* 143. – Pázmány nem szó szerint idéz, általánosságban, tartalmilag vonatkozik a mondandója a 143. recto oldalra.

81:323. jegyzet *b Fol:* 129. – Ez sem szó szerinti idézet, Gyarmati könyvének 129. recto oldalán nagy vonalakban van csak szó a jó cselekedetekről.

81:324. jegyzet *c Fol:* 38. – Szintén általános hivatkozás a 38. recto-verso oldalra, az üdvözlésről szól.

81:325-326. jegyzet–82:327. jegyzet *d Fol:* 54. *Hazughsagoc, d 69. e 70. f 71.* – Ennek a három hazugságnak a pontos szöveghelye az 54. verso oldalon található.

82:4 Oo teorúenybe – az Ószövetségben

82:22-23 Ioannes Andreas in Gloss: Clement: in proaemio – Giovanni d'Andrea (Johannes Andreae; 1270 k.–1348) olasz kánonjogász. Legfontosabb művei azok a terjedelmes

kommentárok, amelyeket a pápai dekrétumokhoz írt. Pázmány itt az V. Kelemen (1305–1314) pápa dekrétumaihoz írott *Constitutiones Clementinae cum glossa ordinaria Johannis Andreae et cum glossulis marginalibus* című Bolognában 1333-ban megjelent munkának az előszavára hivatkozik.

82:25 *satis euidenter* – eléggé egyértelműen

82:25-26 *Steuchus de donat: Constant:* – Steuchus Constantinus adományáról.

82:28 *Abbas Cap: Licet de Electione* – Paul Bachmann (Paulus Abbas, Amnicola; 1465 k.–1538) ciszter szerzetesapát, Luther műveivel vitázott.

82:331. jegyzet *a Fol: 265.* – Az idézett szöveg a 265. recto oldalon található, Pázmány összefoglal, tömörít. Az ezt megelőző mondat is idézet, noha ide nem tesz külön hivatkozást Pázmány, ez az 52. verso oldalon található.

82:332. jegyzet *Fol: 51.* – A római pápáról szóló fejezet Gyarmati könyvében az 50. verso oldalon kezdődik és az 53. rectóig tart, innét Gyarmati felelte olvasható. Pázmány hivatkozott szöveghelye az 51. recto oldalon van, de ezt megelőzően is idéz a könyvből, noha nem tesz ide külön hivatkozást, ez az 50. versón található. A hivatkozott szöveg után is folytatódik hosszan az idézet, itt sincs külön helymegjelölés, ez az 51. versón és az 52. recto oldalról származik. Összességében elmondható, hogy Pázmány mintegy fél oldalban összefoglalja ezt a fejezetet. Ugyanez az érvelés a pápáról újra össze van foglalva rövidebben a 265. recto-verso oldalakon.

83:1 *Caeremonial: Pontif:* – Caeremoniales Pontificales – főpapi szertartások.

83:6 *Canones passim* – több helyütt a kánonok.

83:7 *Carolus Ruinus* – Carlo Ruini da Reggio (Carolus Ruinus; 1456 k.–1530) olasz jogtudós.

83:8 *Archidiaconus* – főesperes

83:9 *Decius es Gomes* – Philippo Decio (Philippus Decius; 1454–1535 k.) olasz jogtudós. – Luis Gómez (Ludovicus Gomesius, Gomes; 1482–1542) spanyol jogtudós, Sarno püspöke.

83:10 *Lofredus* – Sigismondo Loffredo (Sigismundus Lofredus Neapolitanus; 1480 k.–1539) nápolyi patrícius, jogtudós.

83:11-12 *Troilus Maluetius in Tractatu de Canoniz: Sancto:* – Troilo Malvezzi (Troilus Malvetius; 1432–1495) olasz kánonjogi doktor. Pázmány itt az 1584-ben, Velencében megjelent *Tractatus non infestivus de sanctorum canonizatione* című munkájára hivatkozik.

83:17 Nicaeabeli geolekeozetbe – Az I. niceai volt az első egyetemes zsinat 325. május 20-tól július 25-éig. Az arianizmus elítélésére hívta össze Nagy Konstantin (306–337). A pápa, I. Szilveszter (314–335) csak képviselőket küldött. Az egész birodalomból 250-nél több püspök gyűlt össze. Arius 17 követője élén személyesen védte tanait, vele szemben az ankürai

Markellosz, az antiochiai Eusztathiosz püspökök és alexandriai Szt. Atanáz diakónus képviselték a krisztológiát. Ők dolgozták ki a niceai hitvallást, amelyet a császár birodalmi törvényként kihirdetett. Ariust kiközösítették, majd száműzték, az arianizmust elítélték. Ezután még egy hónapig különböző ügyeket tárgyalt a niceai zsinat. Például a húsvét időpontját a tavaszi napéjegylenlőség utáni első vasárnapra rögzítették.

83:22-23 *quod incipit. Satis euidenter* – amely így kezdődik: Eléggé világosan

83:23 *quod incipit. Sacerdotibus* – amely így kezdődik: a papoknak

83:24 *quod incipit. Futuram* – amely így kezdődik: a jövőendő

83:24 Steuchus – Agostino Steuco (Augustinus Steuchus, Eugubinus; 1496–1548) olasz püspök, humanista ezzegeta.

83:25-27 *Audis Pontificem a Constantino Deum appellatum, diuinos honores ei QVO AD EIVS POTVIT contulit, velut viuam Christi imaginem veneratus est.* – Hallod, hogy Constantinus a főpapot Istennek nevezte, és az isteni tiszteletet, amennyire csak tudta, érvényesítette vele szemben, mintha Krisztus élő képmását tisztelte volna.

83:333. jegyzet *Ruffin:* – Rufinus Tyrannius (Rufinus Aquileiensis; 345 k.–410) latin nyelvű egyházi író, pap. Számos görög művet fordított latinra, Euszebiosz egyháztörténetét kiegészítette a 324–395 közötti események leírásával. Így született meg a *Historia ecclesiastica* című munkája, az első latin nyelvű egyháztörténet.

83:335. jegyzet *Lib. 2. de Donat: Constant: circa medium.* – Pázmány itt Agostino Steuco munkájára hivatkozik, amely 1547-ben, Lyonban jelent meg, a címe: *De falsa Donatione Constantini.* Azt mondja, hogy *circa medium*, tehát valahol középen található az idézett szöveg, ami túl sokkal nem visz közelebb a megoldáshoz, mivel egy kétkötetes műről van szó.

84:25 Sleidanus – Johannes Sleidanus (Philippson von Schleiden; 1506–1556) német jogtudós, a reformáció történetírója.

85:15 Tridentombeli kezeonseghes geolekezet – A Tridenti (pontosabban trentói, vagy német nevén trienti) zsinat a római katolikus egyház 19. zsinata volt. A reformáció terjedésének megakadályozására, az ellenreformáció elindítására és a katolikus megújulás előmozdítására hívták össze. III. Pál pápa (1534–1549) adta ki a zsinatot összehívó bullát 1535-ben. Rögzítették az *Ó- és Újszövetség* könyveinek kánonját, hétben állapították meg a szentségek számát, meghatározták az eredeti bűn természetét és következményeit. 1551-ben már III. Gyula (1550–1555) hívta össze újra a zsinatot, amelyen megfogalmazták az Eucharisztia tanát. Foglalkoztak a bűnbánat szentségével és a betegek kenetével is. Egyházmegyénként papnevelő intézetek felállítását írták elő, és foglalkoztak a szerzetesek fegyelmezésével is. Eltörölték a búcsúcédulák árusítását, határozatot hoztak a házasságok

felbonthatatlanságáról, állást foglaltak a szentek közbenjárásáról, valamint az ereklyék és képek tiszteletéről. A zsinat reformjait a protestánsok nem fogadták el, így a szakadás véglegessé vált.

85:16 *senthsegec*, Sacramentomoc – A *sacramentum* vallási értelemben szentség. Pázmány mint két különböző fogalmat említi. A *sacramentum* (protestáns teológiai írásokban: sákramentum) szó alapjelentése: valami, ami szent; olyan cselekmény vagy dolog, ami megszentelt. A szó maga a *Bibliában* nem fordul elő. A római katolikus egyházban végül hét ilyen szent cselekmény vált szakramentummá (szentséggé): a keresztség, a bérálás (megerősítés), a bűnbánat, az eucharisztia (oltáriszentség), az ordináció (papszentelés), a házasság és az utolsó kenet (betegek szentsége). Mindezen cselekmények előtt alapszentségként az egyházat tekintik, melyen keresztül Isten érvényesíti és közli ezeket a szentségeket. A reformáció egyházai redukálták a „sákramentumokat” azokra a cselekményekre, melyek valóban Jézus rendelkezésére jöttek létre. Így a két sákramentum a protestáns egyházak számára a keresztség és az úrvacsora.

85:30-86:3 *Tota haec glossa, vix aliquid explicat proprijs verbis. Quod si bene intelligatur, vera asserit, Nam de nihilo aliquid facere est Ius nouum condere; de iniustitia iustitiam, intellige per constitutionem Iuris: Immutare substantiam rerum, accipi debet in his quae sunt iuris positiui, et ita loquuntur iura quae citantur.* – Ez az egész glossza alig mond valamit világos szavakkal. Ha ezt helyesen értik, igazat jelent. Mert a semmiből csinálni valamit annyi, mint új törvényt hozni: az igazságból igazságot, értsd: a jog megállapítása alapján. Megváltoztatni a dolgok lényegét: ezt azokban kell értelmezni, amelyek pozitívak a jogban, és így beszélnek az idézett törvények is.

86:20 *Ius Canonicumot* – kánonjogot; Pázmány itt arra az eseményre utal, amikor Luther 1520-ban magas rangú előljárók és nagy tömeg előtt a wittenbergi várkapunál elégette az őt kiátkozó pápai bullát, az egyházi törvényekkel, pápai rendelkezésekkel együtt, ezzel nyilvánosan szakított a római egyházzal

86:22-24 Azonkeppen 1585 eztendeobe, egi keonyuecskét iranac a felfeoldi Caluinistac a Colosuari Iesuitac ellen, *a Calendariom reformatioiarul* – Feltehetően a *Calendarium Julianum pro anno 1585.* című műről beszél itt Pázmány, nem maradt fenn belőle példány. Szerzője valószínűleg Beregszászi Péter volt, akire hivatkozhatott Pázmány felföldi kálvinistaként, mivel wittenbergi tanulmányai után Sárospatakon volt tanár, csak később lett Váradon esperes. Beregszászi vitáiraiban különösen a jezsuiták, közöttük is Szántó Arator István (Pázmány kolozsvári tanára) ellen harcolt. (RMNy 559.)

86:25 *Quia aliquanti* – mert valamennyi

86:25-26 *Et causa 12. q. 1. cap: Dilectissimis* – És az ok a 12. kérdés, 1. fejezet: Nagyon szeretett

86:28 Syricius – Szent Sziriciusz (Siricius, Syricius; 384–399) római pápa, 386-ban ő hívta össze azt a zsinatot, amelyen kimondták a papi nőtlenséget. A már nős papoknak tartózkodniuk kellett inentől a fházasélettől, Pázmány erre utal a szövegben.

87:5 *latra* – latorja; büntársa

87: *in Proaemio Clementinarum* – Pázmány itt Giovanni d'Andrea az V. Kelemen (1305–1314) pápa dekrétumaihoz írott *Constitutiones Clementinae cum glossa ordinaria Johannis Andreae et cum glossulis marginalibus* című Bolognában 1333-ban megjelent munkájának az előszavára utal.

87:21-22 *Angliai Poëta* – Geoffrey de Vinsauf (12–13. sz.) angol költő, akinek III. Ince pápa (1198–1216) dicséretével kezdődő *Poetria nova* című művének kezdősora az alábbi verssor. A reformáció idején – különösen a kálvinisták – előszeretettel használták, a pápaság intézményének paródiájaként.

87:22-23 *Papa stupor mundi nec Deus es nec homo, quasi nuter es inter vtrumque* – A pápa a világ csodája: nem Isten, nem ember, mintegy egyik sem a kettő közt.

87:26-27 *Haec verba sano modo sunt accipienda, prolata enim sunt ad ostendendum amplissimam esse Romano Pontificis potestatem* – Ezeket a szavakat megfelelő módon kell értelmezni: azt fejezik ki ugyanis, hogy a főpapi hatalom a leginkább egy rómaihoz illik.

87:350-351. jegyzet *Hazugsagoc. a 72. b 73.* – Pázmány tovább folytatja Gyarmati hazugságainak sorolását, ám ezúttal csak a hazugságok számozását adja meg, a pontos foliómegjelölést nem. A római pápáról van szó, az idézet pontos lelőhelye a 265. recto oldalon található.

87:353. jegyzet–88:354. jegyzet *a 74. b 75.* – A 74. hazugság pontos szöveghelye az 51. recto oldalon található, a 75-é pedig az 50. versón.

88:3 *QVOAD EIVS POTVIT.* – Amennyire az övé képes volt

88:6 *de Translat: Episcoporum* – a püspökök áthelyezéséről

88:9-11 *Non enim humana, sed potius diuina potestate, coniugium spirituale dissoluitur, cum per Translationem, auctoritate Romani Pontificis (quem constat esse vicarium Christi) Episcopus ab Ecclesia remouetur.* – Mert nem emberi, hanem inkább isteni hatalom oldja föl a lelki házasságot, amikor metaforikusan a római főpap (aki Krisztus helytartója) tekintélyénél fogva a püspököt eltávolítják az egyházból.

88:11-12 *Quod sit auctoritate Papae, dicitur fieri auctoritate Dei, si iusta causa id fiat.* – Ami a pápa tekintélye folytán történik, arról azt mondják, hogy Isten tekintélye folytán történik, ha jogosan történik.

88:27 Romai Ceremoniale – katolikus misekönyv, szertartásrend

88:355. jegyzet *Decretal: Greg: 9.* – Pázmány itt IX. Gergely pápa (1227–1241) legfontosabb, *Decretalia* című művére hivatkozik, amely a pápai rendelkezések első teljes gyűjteménye volt, 1234-ben készítette el.

88:357-358. jegyzet *a 76. b 77.* – A 76. hazugság szöveghelye az 50. verso oldalon található, a 77-é az 51. rectón.

89:1-3 *Figurat hic gladius potestatem summam temporalem a Christo Pontifici, eius in terris vicario, collatam, iuxta illud: data est mihi, etc. Et alibi: dominabitur a mari, etc.* – Ez a kard a Krisztus által a főpapnak, a földön az ő helytartójának adott legfőbb evilági hatalmat jelképezi a következő alapján: nekem adatott stb. és másutt: uralkodni fog a tengertől... stb.

89:21 Z. Bonifacius Martyr – Szent Bonifác († 303) római tiszttartó, felszabadított rabszolga, Kis-Ázsiában szenvedett vértanúhalált.

90:25 Clemens Octauus – VIII. Kelemen (1592–1605) pápa, Pázmány 1593 és 97 között tanult Rómában, ekkor láthatta a pápát.

90:365-368. jegyzet *a 78. b 79. c 80. d 81.* – tovább folytatódik a hazugságok sorolása, itt sem ad Pázmány pontos foliószámot, de továbbra is a pápáról van szó, tehát a pontos szöveghelye a 78-as és 79-es hazugságnak az 52. recto oldalon található, a 80-as és 81-esnek pedig az 51. versón.

90:370. jegyzet *a 82.* – Az idézett szöveg az 52. recto oldalon található.

90:371. jegyzet *Habetur Tomo 14. Tract: Illustr: Iurisconsult:* – A kiváló jogtanácsokról szóló traktátus 14. könyvében van szó erről.

91:372. jegyzet *Magiari ellen fol: 136.* – Ez a hivatkozás Pázmány saját négy évvel korábbi munkájára vonatkozik: *Felelet Magiari Istvan sarvari praedicatornak, Az orzag romlása okairul, irt köniuere*, Nagyszombat, 1603. Az idézett szöveg ennek a könyvnek a 136. oldalán található.

91:373. jegyzet *Fol: 18.* – Az idézett szöveg a 18. recto oldalon található, Pázmány tömörít, összefoglal.

91:374. jegyzet *Sup: fol: 21.* – Pázmány itt erre a saját, most íródo munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 21. recto oldalon (bár a hivatkozott szöveg már a 20. versón kezdődik).

91:375. jegyzet *Fol: 10.* – A hivatkozott szöveg a 10. verso oldalon található.

92:377. jegyzet *Sup: fol: 10. 15.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 10. és 15. oldalakat, általánosságban utal vissza.

93:2 *Saluatorem mundi* – a világ megváltójának

93:5-7 *in prima figura maior est particularis, et minor negatiua. Ex quibus nil infertur recte.*

– Az első alakzatban nagyobb a részleges, a kisebb tagadó. Ebből semmilyen helyes következtetést nem lehet levonni.

93:383. jegyzet *Sup: fol: 20.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 20. verso oldalon.

93:384. jegyzet *Fol: 19.* – Az idézett szöveg a 19. recto oldalon található, ugyanezt a Szent Pál hivatkozást elmondja Gyarmati a 80. verso oldalon is.

93:385. jegyzet *Fol: 80.* – Az idézett szöveg a 80. verso oldalon található.

93:386. jegyzet *a 83.* – Pázmány folytatja Gyarmati hazugságainak számbavételét, ennek az idézett szöveghelye a 80. verso oldalon található.

93:387. jegyzet *Fol: 19.* – Az idézett szöveg a 19. recto oldalon található, Pázmány tömörít.

93:389. jegyzet *Atqui, confidere non est credere, Et quomodo in sanctos credatur, mox dicetur.* – Ráadásul bízni nem hinni, s hogy miként hisznek a szentekben, később el lesz mondva.

94:12-13 *Adiuuate me in orationibus* – Segítsetek engem fohászaitokban.

94:13 *Adiuuantibus et vobis in oratione pro nobis* – Miközben ti is segítetek az értünk mondott imákban.

94:14 *Adiuua eas quae mecum laborant* – Segítsd azokat, akik velem együtt fáradoznak.

94:25 *Inuocallia* – segítségül hívja

94:390-394. jegyzet *Fol: 18. et 82. 142. a 84. b 85. c 86. d 87.* – A három hivatkozott folio mindegyike az isteni segítségül hívással foglalkozik, azonban a négy hazugság szöveghelye a 82. verso oldalon található, Pázmány összefoglal, tömörít.

95:10 *Ora pro nobis* – Imádkozzál értünk.

95:14-15 *Adiuuate in orationibus.* – Segítsetek fohászaitokban.

95:395. jegyzet *Suo: fol: 10. et 23.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 10. és 23. oldalakat, általánosságban utal vissza.

96:396. jegyzet *Fol: 81.* – Az idézet pontos helye a 81. recto oldalon található.

96:398. jegyzet *Riberam* – Francisco de Ribera (1537–1591) spanyol jezsuita szerzetes, teológus, egegéta. Pázmány itt a *Jelenések könyvéhez* írt kommentárjára hivatkozik, amely 1585-ben Antwerpenben jelent meg *In sacram beati Ioannis Apostoli et Euangelistae Apocalypsin commentarii* címmel.

96:399. jegyzet *Fol: 19. 94. 225.* – Itt Gyarmati negyedik bizonyosságáról beszél Pázmány, ez a szentek segítségül hívásról szól. Az idézett szöveg a 19. verso oldalon található, ám a 94. és 225. folio is ide tartozik tartalmilag.

97:1 Salamon – Salamon Izrael királya (kb. Kr. e. 965–926), Dávid fia. Megerősítette az ország védelmét, városokat, királyi palotát, Jeruzsálemben templomot építtetett. A hagyomány szerint ő a szerzője az *Énekek énekének*, a *Prédikátor* és a *Bölcsesség könyvének*, valamint egyes zsoltároknak. Idegen népekből való feleségei kedvéért más isteneknek is szentélyt építtetett. (1Kir 11)

97:5 Iosias – Jozija (Iosias, Josias; Kr. e. 640–609) Júda királya, megtisztította az országot a bálványoktól. (2Krón 34)

97:404. jegyzet *Fol: 99.* – A hivatkozott szöveghely a 99. recto oldalon található.

97:405. jegyzet *Sup: fol: 9.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 9. recto oldalon.

97:406. jegyzet *Fol: 93.* – Az idézett szöveg a 93. recto oldalon található.

98:1 *scientia approbationis* – a bizonyítás tudása

98:3-4 *Nescit nos Abraham, ignorat Israel, quia te offendimus, Nec cognoscunt filios, quos a Deo suo intelligunt non amari* – Nem ismer minket Ábrahám, nem tud rólunk Izrael, mivel megsértünk téged, s nem ismerik a fiaikat, akikről látják, hogy az ő Istenük nem szereti őket.

98:7 *in praeterito* – a múltban

98:13 *Nepotianus* – Nepotianus († 395/396) altinumi előkelő családból származó ifjú, aki a katonáskodást, a császári testőrséget hagyta el a szerzetesi élet kedvéért.

98:30–99:2 *Nepotianus noster absens praesens est, per tanta terrarum spatia diuisos, utraque complectitur manu. Et in Epitaph: Paulae in fine. Vale o Paula, et cultorem tuum orationibus iuuu.* – Nepotianusunk távollétában is jelen van, s bár hatalmas távolság választ elő tőle, mindkét kezemmel átölelem. És Paula búcsúztatásának a végén: Ég áldjon, Paula, s fohászaiddal segítsd hívedet. [Szent Jeromos]

98:409-410. jegyzet *Fol: 88. a 88. Hazugsagh.* – Itt ismételtén azzal az érdekes helyzettel állunk szemben, hogy a Pázmány által számozott hazugságok száma és a hivatkozott oldalszám éppen egybeesik. Illetve nem teljesen pontosan, mivel az első jegyzetnél, ahol a foliószámot megadja Pázmány, a pontos szöveghely a 89. recto oldalon található zömmel, bár már a 88. versón kezdődik. Pázmány itt is összevon, tömörít. A 88. hazugság szöveghelye a 88. verso oldalon található.

99:4 Hilarion – Gázai Szent Hilárion (291 k.–372 k.) a palesztinai sivatagban telepedett le, követvén Remete Szent Antal példáját. Számtalan követője támadt, végül vándorútra kelt és hosszú vándorlás után Cipruson találta meg az áhított nyugalmat.

99:6 *et quasi cum praesente ad adiuuandas orationes suas sermocinatur* – és a jelenvalóval mintegy a beszédei segítésére beszélget

99:11 *Si quis ignorat, ignorabitur.* – Aki nem tud, arról nem vesznek majd tudomást.

99:19 *mendacem memorem esse oportet* – A hazugnak jó emlékezetűnek kell lennie.

100:6 *ayawal* – aljával; a nyíl alja (*crena sagittae*) a nyílvessző berovátkolt vagy szárnyas vége, amely jó lövés esetén arrafelé áll, ahonnét lőtték.

100:15 Machabeusoc – a makkabeusok a zsidók történetében az a család (Kr. e. 166–137), amelyik Judeának visszaszerezte önállóságát, s a zsidó államnak – egészen Nagy Heródesig – utolsó királyait adta. Az ószövetségi *Makkabeusok könyvei* a zsidóságnak a Szeleukidák hellenizálása elleni harcát mutatják be. Nevüket e harc fő alakjáról, Makkabeus Júdásról kapták. A két könyv nem ad összefüggő történetet, hanem mindkettő ugyanazt a Kr. e. 175–135 közti korszakot tárgyalja. A protestáns kánonból kihagyták.

100:19 *de cura pro mortuis* – A halottakról való gondoskodásról

100:28-29 *per naturam propriam viuorum rebus interesse non possint* – Természetüknél fogva nem avatkozhatnak bele az élők dolgaiba.

100:411. jegyzet *Fol: 89.* – Az idézett szöveg a 89. recto oldalon található.

101:3 *in perpetuum transit homo* – az ember átmegy az öröklétbe

101:10 *nil nouerunt amplius* – semmi többet nem tudtak

101:417. jegyzet *Fol: 2.* – Az idézett szöveghely a 2. verso oldalon található, Pázmány összevon, tömörít.

102:419. jegyzet *Vide sup: fol: 9.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 9. recto oldalon, általánosságban utal vissza.

102:420. jegyzet *Fol: 94.* – Az idézett szöveg a 94. recto oldalon található.

102:421. jegyzet *Fol: 98.* – Az idézett szöveg a 97. verso és a 98. recto oldalon található, Pázmány nem pontosan idéz, tömörít, összefoglal.

102:422. jegyzet *Fol: 96.* – Az idézett szöveg a 96. recto oldalon található.

103:425. jegyzet *Fol: 20.* – Az idézett szöveg a 20. verso oldalon található.

103:426. jegyzet *Vide sup: fol: 10. 23.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 10. és 23. oldalakat, általánosságban utal vissza.

103:427. jegyzet *Fol: 21.* – Az idézett szöveg a 21. recto oldalon található.

104:6 *Orate pro nobis.* – Imádkozzatok érettünk.

104:8 Exceptio – kivétel, különlegesség

104:430. jegyzet *Sup: fol: 15. b.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 15. verso oldalon.

104:431. jegyzet *Fol: 22.* – Az idézett szöveghely a 21. verso oldalon kezdődik, majd a 22. rectón folytatódik, Pázmány összevon, tömörít.

104:432. jegyzet *Sup: fol: 14.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 14 oldalt, általánosságban utal vissza.

105:433. jegyzet *Fol: 22.* – A Pázmány által hivatkozott nyolcadik bizonyság gyarmati könyvének 22. recto oldalán kezdődik.

105:435-436. jegyzet *Hazugsagoc. a 89. b 90.* – Pázmány folytatja a hazugságok számlálását, külön foliószámot nem ad meg, viszont a bekezdés elején felsorolja Gyarmati vonatkozó fejezeteinek (bizonyságainak) számát. Ennek a két hazugságnak a szöveghelye a 23. recto oldalon található, az első a kilencedik, a második a tízedik bizonyságra vonatkozik.

105:437. jegyzet *c 91.* – Az idézett szöveg a 24. recto oldalon található, a 12. bizonyság fejezetére utal.

105:438. jegyzet *d 92.* – Az idézett szöveg a 27. recto oldalon található, Pázmány nem pontosan idéz, tömörít, összefoglal. A tizenhatodik bizonyságra vonatkozik.

105:439. jegyzet *e 93.* – Az idézett szöveg a 30. verso oldalon található, Pázmány nem pontosan idéz, tömörít, összefoglal. A tizenkilencedik bizonyságra utal.

105:440. jegyzet *f 94.* – Az idézett szöveg a 31. recto oldalon található, a huszadik bizonyságra utal.

105:441. jegyzet *g 95.* – Az idézett szöveg a 31. verso oldalon található, a huszonegyedik bizonyságra utal.

106:22-23 *Dicimus in Deo tres personas, non quia scriptura dicit, sed quia non contradicit.* – Nem azért mondjuk, hogy Istenben három személy van, mert a Szentírás ezt mondja, hanem mert nem mond ennek ellen.

106:442. jegyzet *Vide sup: fol. 8.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 8. oldalt, általánosságban utal vissza.

106:443. jegyzet *Fol: 24. et 268.* – Itt Pázmány Gyarmati könyvének tizenharmadik és tizennegyedik bizonyságáról beszél. Az idézett szöveg első fele a tizenharmadikra utal, ennek a szöveghelye a 24. verso oldalon található, a második fele pedig a tizennegyedikre, ennek a szövege a 26. rectón. A 268-as szám feltehetően nyomdahiba, 26-nak kellene lennie.

107:10-11 *quod non est ex fide, peccatum est* – mivel nem a hitből fakad, bűn

107:446. jegyzet *Fol: 34. 35.* – Ennél a résznél Pázmány Gyarmati könyvének négy fejezetét is felsorolja, az idézett szöveg első fele a huszonnegyedik bizonyásra utal, ennek a szöveghelye a 33. recto oldalon kezdődik, majd folytatódik a versón, a második pedig a huszonhetedikre, ennek a szöveghelye a 35. recto oldalon található.

107:447. jegyzet *a 96. Hazug:* – Folytatja Pázmány a hazugságok számlálását, pontos szöveghelyet nem ad meg. Az itt idézett rész a huszonötödik bizonyásra vonatkozik, és a 34. recto oldalon található.

107:448. jegyzet *Idem repetit: fol: 139.* – Ugyanehhez a témához tér vissza gyarmati a 139. recto oldalon.

108:449. jegyzet *Sup: fol: 13.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 13. oldalt, általánosságban utal vissza.

108:450. jegyzet *Vide sup: fol: 13. b.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 13. verso oldalon.

109:2 Baronius – Cesare Baronio (Caesar Baronius; 1538–1607) bíboros, egyháztörténész, a vatikáni könyvtár prefektusa. VIII. Kelemen (1592–1605) pápa 1594-ben a gyóntatójának választotta. Fő műve az *Annales Ecclesiastici* (= Egyház[történet]i évkönyvek).

109:2 Cherintus – Kerinthosz (Cerinthus, Cherintus; 1. sz.) zsidóból lett keresztény tévtanító, filozófus. Szerinte a világot nem Isten teremtette, Jézus pedig Máriának és Józsefnek a fia volt, más embereknél kegyesebb és bölcsebb. A mózesi törvényeket szigorúan megtartandónak tanította, hitt Krisztus ezer éves uralkodásában. Követői a cerinthianusok, akik tagadták Krisztus feltámadását.

109:17 *Dauid Ferencz* – Dávid Ferenc (Franz Hertel; 1520 k.–1579) az erdélyi unitárius egyház megalapítója és első püspöke. 1555-től kolozsvár főlelkésze, később János Zsigmond udvari prédikátora lett. Ekkortól kezdett antitrinitárius (más néven: unitárius) nézeteket vallani, elvetették Krisztus istenségét, és csak mint közbenjáró megváltót, messiást és bírót tisztelték. Később a katolikus Báthory István fejedelemsége alatt bebörtönözték, a dévai várbörtön foglyaként halt meg.

109:20 Esau – Ézsau bibliai alak, Izsák és Rebeka fia, Ábrahám és Sára unokája, Jákob ikertestvére. Elsőszülöttségi jogát egy tál lencséért adta el Jákobnak, aki ezután csellel megszerezte az ezzel járó apai áldást is, emiatt Ézsau meg akarta ölni Jákobot, aki elmenekült. Később a testvérek kibékültek. (Ter 25–27, 33)

109:457. jegyzet *Fol: 34 87.* – Ennél a résznél Pázmány Gyarmati könyvének a huszonhatodik bizonyosságára utal, ennek a pontos szöveghelye a 34. recto-verso oldal.

109:458. jegyzet *Vid: sup: fo: 13.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 13. recto oldalon.

110:459. jegyzet *A fol: 260.* – Az idézett szöveg a 260. recto oldalon található, Pázmány tömörít, összevon.

110:460. jegyzet *Sup: fol: 6. 8.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 6. és 8. oldalakat, általánosságban utal vissza.

111:21 *Maior propositio* – Első feltétel

111:23 *Minor propositio* – Második feltétel

111:462. jegyzet *Sup: fol: 20.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 20. recto oldalon.

111:464. jegyzet *a Fol: 264.* – A hivatkozott szöveg a 264. verso oldalon található. Pázmány nem pontosan idéz, tömörít, összefoglal.

111:465. jegyzet *Fol: 266. 81.* – Az idézett szöveg a 266. recto oldalon található.

111:466. jegyzet *Fol: 297.* – az idézett szöveg a 297. verso oldalon kezdődik és a 298. rectón folytatódik.

112:467. jegyzet *Vid: sup: fo: 23.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 23. recto oldalon.

112:469. jegyzet *Sup: fol: 36.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 36. recto oldalon.

112:470. jegyzet *Sup: fol: 31.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 31. oldalt, általánosságban utal vissza.

113:4 *Orate pro nobis* – imádkozzatok érettünk.

113:11 *Redemptornak* – Megváltónak

113:12 *Saluatornak* – Üdvözítőnek

113:471. jegyzet *Sup: fol: 23.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 23. recto oldalon.

113:472. jegyzet *Vide sup: fol: 5.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, az 5. recto oldalon.

113:476. jegyzet *Sup: fol: 6.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 6. oldalt, általánosságban utal vissza.

113:477. jegyzet *Fol: 178.* – Ez a hivatkozás Pázmány saját négy évvel korábbi munkájára vonatkozik: *Felelet Magiari Istvan sarvari praedicatornak, Az orzag romlasa okairul, irt köniuere*, Nagyszombat, 1603. Az idézett szöveg ennek a könyvnek a 178. oldalán található.

113:478. jegyzet *Fol:* 288. – Pázmány nem pontosan idéz, összefoglalja pár sorban Gyarmati 288. recto-verso oldalát.

114:15 *aequiucali* – egyhangú, azonos hangú

114:20-22 *Non pigebit opponere, quibus rationibus existimem, non posse ista de Christo intelligi, sed de Moyse potius dici, vt etiam interpretatur Epiphanius et Gennadius.* – Nem szégyellem majd szembehelyezni, milyen érvek alapján gondolom azt, hogy ezeket nem Krisztusról mondták, hanem inkább Mózesről, ahogy Epiphanius és Gennadius értelmezik.

114:22 *Gennadius* – Gennade de Marseille (Gennadius; 5. sz.) Galliából származó római egyházi író. Marseille-ben volt pap, I. Geláz pápa (492–496) uralkodása idején még élt. *De viris illustribus* (= Kiváló férfiakról) című munkáját 467–480 között írta. Szent Jeromos hasonló című életrajzgyűjteményét folytatta benne, főként az 5. századi írókról, de olyan 4. századi keresztény írókkal is foglalkozott, akik Szent Jeromos művében nem szerepelnek. A teljes mű 101 életrajzot tartalmaz, ebből csak 91 származik Gennadius tollából, az utolsó tíz későbbi toldalék.

114:479. jegyzet *Fol:* 285. – Az idézett szöveg a 285. verso oldalon található, ám Pázmány nem szó szerint idéz, összefoglal és tömörít.

114:480. jegyzet *a* 97. *Hazug:* – Pázmány már a vége felé jár Gyarmati hazugságainak számolásában, ez a 97. hazugság annyira általános félmondat a szentek közbenjárásáról, hogy nem lehet pontosan meghatározni az idézet szöveghelyét, mivel Pázmány nem adta meg. Erről a témáról a 276. verso oldaltól a 298. rectóig beszél Gyarmati.

114:481. jegyzet *Vide sup: fol:* 5. – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, az 5. oldalt, általánosságban utal vissza.

114:482. jegyzet *b* 98. *Hazug:* – A 98. hazugság esetében is ugyanaz a helyzet, mint a 97-nél, lásd 114:480. jegyzet!

114:485. jegyzet *Fol:* 278. – Pázmány nem szó szerint idéz, összefoglalja két sorban Gyarmati 278. recto-verso oldalát.

115:1 *Domokost* – Szent Domonkos (Domingo de Guzmán; 1170 k.–1221) a Domonkos-rend (Prédikátorok rendje) megalapítója és névadója. A források szerint számos csoda kötődött hozzá mind életében, mind halála után: nyelveken szólt, kenyeret szaporított, holtakat támasztott fel, betegeket gyógyított.

115:2 *Antoninus* – Szent Antoninus (1389–1459) olasz domonkos-rendi szerzetes, Firenze érseke. Főbb művei a *Summa Theologica* és a *Summa Historialis*.

115:2 *Conformitatum köniue* – Pázmány itt a *De Conformitate Vitae Beati Francisci ad vitam Domini Jesu Christi* (= A Szent Ferenc élete és Jézus Krisztus élete közötti hasonlóságról)

című 1385 és 1390 között megjelent könyvre hivatkozik. Szerzője Bartholomaeus Pisanus (Bartholomaeus de Rinonichis; 1338 k.–1401) olasz ferences szerzetes, prédikátor.

115:486. jegyzet *Fol: 269.* – A hivatkozott mondat első felének szöveghelye a 269. recto oldalon található, a második pedig a 273. recto oldalon.

115:487. jegyzet *Fol: 277. et 8.* – Itt sem szó szerint idéz Pázmány, két különbözőhelyen lévő, ám tartalmilag összefüggő hosszú fejtegetést összefoglal.

115:488-489. jegyzet *a 99: Hazug: b 100. Hazug:* – Az utolsó két hazugság esetében sem ad meg Pázmány pontos hivatkozást, Szent Ferencről van szó a szövegben, ez Gyarmati könyvében a 273. recto oldaltól a 276. versőig tart.

115:490. jegyzet *Fol: 275.* – Az idézett szöveg a 275. recto oldalon található.

115:491. jegyzet *Sup: fol: 10. et 29.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 10. és 29. oldalakat, általánosságban utal vissza.

116:1 *Conformes sunt imagini filij Dei* – Hasonlítanak Isten fiának képére.

116:6 *conformitast* – hasonlóságot

116:7 *Bartholomaeus Pisanus in libro Conformitatum* – lásd 115:2. jegyzet.

116:8-11 *Hoc opus, de Conformitate vitae Patris nostri B. Francisci ad vitam domini Iesu, censui appellandum. Ubi per conformitates vitae B. Francisci QVOAD POSSIBILE est mortalem hominem Christo conformari, nixus sum conformem depromere, et hoc in actibus quadraginta.* – Ez a művet, a mi szent Ferenc atyánk életének az Úr Jézus életéhez való hasonlóságáról szólót gondoltam megnevezni. Amelyben Szent Ferenc életének hasonlóságai révén próbáltam meg kifejezni (amennyire lehetséges) egy halandó embert Krisztushoz hasonlítani, még hozzá negyven jelenetben.

116:496. jegyzet *In Prologo* – a bevezetésben

117:1 *Franciscus melior est Apostolis.* – Ferenc jobb az apostoloknál.

117:5-6 *Non est dicendum, quod vita B. Francisci fuerit perfectior vita Christi, et Apostolorum, quia nulla perfectior ea inuenitur.* – Azt nem mondhatjuk, hogy Szent Ferenc élete tökéletesebb volt Krisztus és az apostolok életénél, mert annál tökéletesebbet nem lehet találni.

117:10-15 *Paucissimi reperiuntur Sancti, quorum vita, et conuersatio, sit ita similis Christo, Non quod Christo velimus eum coaequare, absit a nobis sermo iste, cum infinitum distet ipse, et quilibet Sanctus ab eo, in gratia et sanctitate. Non enim ad mensuram dat Deus spiritum sanctum Christo, sed gratiam infinitam habuit, Sanctis autem per participationem ad mensuram datur.* – Igen kevés olyan szentet találni, akinek az élete és a megtérése annyira hasonlatos lenne Krisztushoz. Nem azért, mert Krisztussal akarjuk egyenlővé tenni őt, távol

legyen tőlünk az efféle beszéd, hiszen mérhetetlenül messze áll tőle, és bármely más szent is messze van tőle kegyelemben és szentségben. Mert nem a méricskélés végett adja Isten a Szentlelket Krisztusnak, hanem mérhetetlen kegyelme miatt, a szenteknek pedig a benne való részesülést összehasonlítás végett adja.

118:1 *ex liberalitate* – jóakarattól

118:501. jegyzet *Soari* – Francisco Suarez (1548–1617) spanyol jezsuita szerzetes, skolasztikus filozófus, teológus. Pázmány egy 1597-es *Disputationes Metaphysicae* című művére hivatkozik.

118:501. jegyzet *Tolet* – Francisco de Toledo (Franciscus Toletus; 1532–1596) spanyol jezsuita szerzetes, teológus, ezegeta. Pázmány itt az 1589-es *In Sacrosanctum Ioannis Evangelium Commentarii* című János evangéliumához írott szövegmagyarázatára hivatkozik.

118:501. jegyzet *Coster* – Francis Coster (Franciscus Costerus, Frans de Costere; 1531/32–1619) flamand jezsuita szerzetes, teológus, egyházi író. Pázmány itt az 1589-ben megjelent *Enchiridion Controversarium Praecipuarum nostri temporis de Religione* című könyvének a 12. caputjára hivatkozik, amelynek a címe: *De veneretione Sanctorum*.

118:501. jegyzet *Gab: Vasq* – Gabriel Vasquez (1549 k.–1604) spanyol jezsuita szerzetes, teológus. Pázmány itt egy 1594-es *De Cultu Adorationis libri tres* című művére utal.

118:501. jegyzet *Aragon* – Petrus Aragon (16. sz.) a salamancai iskolához tartozó spanyol ágostonos szerzetes, teológus, egyházi író. Pázmány az 1584-es *In Secundam Secundae divi Thomae [...] commentaria, de Justitia et Jure* című Szent Tamás-kommentárjára hivatkozik.

119:7-11 *Cum dicitur intercedere Christus pro nobis apud Patrem, nihil de ipso carnale imaginemur, ac si ad Patris genua procumbens, preces supplices conciperet, sed virtus sacrificij quo semel Deum nobis placavit, semper vicens et efficax, sanguinis quo expiavit, continua est pro nobis intercessio.* – Amikor azt mondják, hogy Krisztus közbenjár értünk az atyánál, akkor semmi testire ne gondoljunk vele kapcsolatban, mégha az Atya térdeihez omolva könyörgő imát mond is, hanem a szentség erénye, amellyel egyszer már megbékéltetett bennünket Istennel, mindig él és hat, a vérnek, amellyel megváltott minket, folyamatos a közbenjárása értünk.

119:23 aranzottam – gondoltam

119:24 *difficultas* – nehézség

119:27 Antalkodasi – ostobaságai

119:27 proba köuön – a póbakő fekete, tűzben olvadó palakő, az arany- és ezüstművesek használták, ennek segítségével vizsgálták az arany és ezüst finomságát

119:502. jegyzet *Idem eius sequaces vt refert Schlüsselburg* – Konrad Schlüsselburg (1543–1619) német lutheránus teológus, író. Wittenbergben tanult teológiát, de mivel számos krisztológiai kérdésben nem értett egyet professzoraival, végül az ortodox lutheránusok kiközösítették. Előadásaival hozzájárult a Luther személye körüli legendák kialakulásához. Összefoglaló fő munkája (*Theologiae calvinistarum libri tres*) a Pázmány vitairataiban egyik leggyakrabban használt mű.

119:503. jegyzet *a Fol: 233 a. in fine.* – Pázmány ennél a hivatkozásnál egészen pontosan adja meg a lelőhelyet, a 233. recto oldal alján kezdődik, és a versón folytatódik az idézett szöveg.

120:507. jegyzet *Sup: fol: 36.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 36. oldalt, általánosságban utal vissza.

120:508. jegyzet *Sup: fol: 31. b.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 31. verso oldalt, itt egészen pontosan megadja a lelőhelyet.

121:7 *Iodocus Coccius* – Jodocus Coccius († 1618) német lutheránus szülőktől származó konvertita, jülich-i kanonok. Fő műve a *Thesaurus Catholicus* (= Katolikus kincsestár).

121:12 Karacson – a karácsony keresztény ünnep (december 25.), Jézus születésének az ünnepe; a szó a keleti keresztény egyház szláv nyelvéből került át a magyarba

121:13 Husuet – a húsvét a legfontosabb keresztény ünnep, Jézus feltámadása (időpontja változó, a tavaszi napéjegyenlőség utáni első vasárnap); a szó a megelőző böjti időszak lezárását jelenti

121:13 Pünköst – a pünkösd keresztény ünnep, húsvét utáni hetedik vasárnap és hétfő; a Szentlélek kiáradásának, eljövételének ünnepe

121:510. jegyzet *Pamel* – Jacob van Pamele (Pamelius Iacobus; 1536–1587) flamand teológus, Bruges püspöke. Meglátogatta a németalföldi könyvtárakat, hogy beszerezze a kiadatlan kéziratokat, mivel a ritka szövegeket ki akarta adni. Ő volt a kiadója többek között Szent Ciprián és Tertullianus műveinek is.

121:511. jegyzet *de S. Petro et Paulo, cuius initium F[i]llioli, etc.* – Szent Péterről és Párról, amelynek a kezdete: Gyermekeim, stb.

121:512. jegyzet *a Fol: 240.* – Itt Pázmány nem konkrét mondatokra, hanem fejezetre utal, ez Gyarmati könyvének 240. recto oldalán kezdődik és a 241. rectóig tart. (Ez ugyan sajtóhiba a könyvben, mert kétszer van egymás után 240-es folio, itt eltolódik emiatt a helyes számozás.)

122:11 *Z. Georgiöt* – Szent György († 303) kappadókiai származású katonatiszt, vértanú. Számos legenda (többek között egy sárkány legyőzéséről) tanúsítja, hogy az egyik legnépszerűbb szent mind a keleti, mind a nyugati egyházban.

122:11 Z. *Hyppolitust* – Szent Hippolütosz (Hippolytus; 170 k.–235) ellenpápa, görög nyelvű egyházi író, Szent Ireneusz tanítványa, egzegéta.

122:14-15 *stupore quodam prostratus, omnia Angelo tribuit, quae non nisi Deo debentur.* – Megzavarván valamilyen bódulattól, mindent az angyalnak tulajdonított, ami senki másnak, csak Istennek jár.

122:16-17 *Obnoxium fuisse peruersae confidentiae temeritati, et similibus passionibus.* – Ártalmas volt a kifordult bizalom, a meggondolatlanság és hasonló szenvedélyek számára.

122:21 NOERVL – Noé bibliai alak, ősatya, a vízözön túlélője, Szem, Jáfet és Kám apja, a szőlőművelés meghonosítója. (Ter 6–9)

122:23-123:1 *Necesse erat, vt desperatione alibi confusus, salutem suam in arcam includeret: Tam faeda mentis alienatio in principe noui mundi. Videtur Noah, quamuis iustam excandescendi causam habeat, parum tamen modeste et grauiter se gerere. Non refert Moyses conuicia, quae bile, et iracundia percitus, euomuerit.* – Szükségszerű volt, hogy a reménytelenségtől máshol összezavarodva üdvösségét a bárkába zárja. Annyira rút a lélek elidegenedése az új világ urának esetében. Úgy tűnik, hogy Noé, bár jogos lenne, hogy fölragyogjon, mégis kevésbé mértéktartóan és súlyosan viselkedett. Mózes nem mondja el azokat a rágalmakat, amelyeket epés kedvében és haragjában kiokádott magából.

122:514. jegyzet *Sup: fol: 10. et 27. b.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 10. és 27. verso oldalakat, általánosságban utal vissza az elsőre, a második esetében konkrétan megmondja, hogy amire gondol, hol található.

122:515. jegyzet *Gyar: fol: 3. 10. 101, 115.* – Itt Pázmány Gyarmati könyvének több foliójára is hivatkozik a szentek tiszteletével kapcsolatban. Nem könnyű ezzel kapcsolatosan konkrét szöveghelyeket megadni, mivel gyakorlatilag az egész könyv erről szól. A 3. verso oldalon kezdődik az a fejezet, amelynek az alcíme: „Az szenteknek imadása felől, micsoda közben vetesek, es minemű dolgokbol legyenek vetelkedesek az Papistak közöt es az igaz keresztyenek közöt.” A 10. verso oldalon kezdődő fejezet címe: „Igaz es keresztyeni ertelem Szűz Maria es az szentek felől.” De akár a 10. recto oldalra is vonatkozhatnék a hivatkozás, azon is a szentekről van szó, csak a versón kezdődik egy újabb tematikus egység. A 101. recto oldalon Szent Pálról kezdődik egy rövidebb rész, a versón mindjárt felel is rá Gyarmati. A 115. rectón kezdődő fejezetben Monoszlóy könyvének nyolcadik részéről beszél Gyarmati, amelyben azt akarja (t. i. Monoszlóy) bizonyítani, „Hogy az Szenteknek erettük valo segitsegeknek es esedezeseknek igassaga, nilvan bizonitatik az irasban”.

123:13–124:3 *Simulationi, ad quam vxorem inducit, videtur mendacium inesse: per eum non stetit, quo minus vxorem prostitueret: vxoris pudicitiam male prodidit. Si probe omnia*

expendimus, infidelitate peccauit, minus Dei prouidentiae quam debuit, tribuens. Reprehensione dignus fuit, quod timore succumbens, quantum in se erat, prostituit vxorem. Diffidentiae signum fuit, illicitam astutiam comminisci. Simulatio Abrahae fuit mendacio implicita. Cum adducta fuerit, et in aula habitavit, multi a Rege corruptam putant, Neque enim credibile est, quum homo libidinosus eam haberet in manu, pepercisse eius pudicitiae. Sarai non leuiter peccauit, connubij legem peruertit, lectum coniugalem polluendo, Nec culpa vacauit Abraham, quod stulto ac praepostero vxoris consilio obsecutus est, vtriusque autem claudicauit fides. Improperie vocatur Agar vxor quae praeter Dei legem, in alienum thorum inducitur, Quare sciamus hunc concubitus illicitum fuisse, inter scortationem, et coniugium, quasi medium. Abutitur Sara Dei nomine, ac illi propemodum excidit eius reuerentia. – A színlelésben, amellyel feleséget választott, úgy tűnik, hazugság bújik meg: nem rajta múlt, hogy feleségét ne gyalázza meg, felesége szemérmét rútul elárulta. Ha mindent helyesen értelmezzük, hitetlenségében vétkezett, mivel kevésbé bízott Isten előrelátásában, mint kellett volna. Méltó lett a feddésre, mert félelmében meghunyászkodva, amennyire rajta múlt, kiárúsította feleségét. Hitetlenségének volt a jele, hogy meg nem engedett ravaszkodásba kezdett. Ábrahám színlelése a hazugságból fakadt. Mivel elvitték, és a palotában lakott, sokan azt hitték, hogy a király magáévá tette. Hihetetlen ugyanis, hogy bár egy ilyen sóvárgó ember tartja a markában, mégis tiszteletben tartotta tisztaságát. Sára nem egyszerűen vétkezett, kiforgatta a házasság törvényét, beszennyezte a hitvesi ágyat. Ábrahám is vétkezett, mivel felesége ostoba és korai tanácsának engedelmeskedett, mindkettőjükben fogyatékos volt a hit. Helytelenül nevezik Hágárt feleségnek, akit Isten törvénye ellenére vezettek egy idegen hálószobába. És ezért tudjuk, hogy ez a házasság törvényellenes volt, az ágyasság és a házasság között félúton. Sára visszaélt Isten nevével, ő pedig majdnem megfélemedezett az iránta való tiszteletről. – Annyiban nem ésszerű Pázmány érvelése, hogy nem Sára volt az, aki azt javasolta, hogy Ábrahám Egyiptomban őt hűgának mondja, hanem Ábrahám találta ki, mivel félt, hogy megölik. (Ter 12,11-13)

123:524. jegyzet *Abraham uxorem. Loth filias prostituit.* – Ábrahám a feleségét, Lót a leányait prostituálta. – Ábrahám Kánaánba tartó vándorlása során Egyiptomba ment az éhínség elől. Ahogy közeledtek, Ábrahám attól félt, hogy ha az egyiptomiak meglátják Sára szépségét, őt meg fogják ölni, hogy szabad préda lehessen. Ezért azt mondta, hogy a húga, nem pedig a felesége. Az egyiptomiak valóban észrevették Sára szépségét, el is vitték a fáraónak, Ábrahámot pedig jól tartották miatta. (Ter 12,10-20) A kor erkölcsi hozzáállására jellemző ez a példa, a házasságtörést nagyobb bűnnek tartották az embrölésnél. – Lóttal kapcsolatban két történetre is gondolhatott Pázmány. Szodoma elpusztítására két angyal

érkezett a városba férfialakban. Lót vendégül látta őket a házában. Estére a város minden férfia, aggatyántól a gyerekekig, körülvette a házat követelve, hogy Lót azonnal küldje ki a férfiakat, hogy „megismerhessék” őket. Erre Lót azt kiáltja ki, hogy a vendégek helyett inkább kiküldi két szűz leányát, tegyenek velük, amit akarnak, csak a vendégeket ne bántsák. Ám a tömeg nem enged, azt kiabálják vissza, hogy ha nem küldi ki a férfiakat, Lóttal még szörnyűbb dolgot fognak művelni, mint amit amazokkal szándékoztak. Meg is rohamozták a házat, erre az angyalok vakságot bocsátottak rájuk. (Ter 19,1-11) Lót Szodoma és Gomorra pusztulása után két lányával menekült föl a hegyekbe, egy barlangban éltek. A lányok utódot szerettek volna, de mivel nem volt közel s távol más férfi az apjukon kívül, így egy este lerészegítették borral, ekkor az idősebbik lány hált vele, majd másnap ugyanilyen előkészületek után a fiatalabbik. Lót mindebből nem vett észre semmit. Mindkét lány fiút szült, az idősebb Moábot, ő a moábiták ősapja, a fiatalabb pedig Ammont, ő az ammonitáké. (Ter 19,30-38)

124:13-24 *Quod ad eundem patris lapidem impingit Isaac, excusari non potest eius socordia: seruandae vitae causa, ad simulationem, mendacio non absimilem confugit, vxorem a fide coniugij absoluens, alienis prostituit. Eius stultitiam obiurgat Abimelech, sua incredulitate ad illicitum remedium delapsus. Vacillauit fides Isaac, dum ab officio mariti deflexit. Mire implicita fuit fides sancti viri, cum stulto et inconsiderato carnis affectu. Caecus rapitur in amorem primogeniti, et cum Dei oraculo luctatur, cum sciret repudiatum maiorem, in eo amando, nimis pertinax fuit, Minime excusabilis est eius ignauia. Peruersus filij amor fuit. Vitio non caret Rebeckae dolus, maritum circumuenientis tali fallacia, Et cum per se damnabile sit mendacium, in eo grauius peccauit, quod talibus praestigijs in re sacra, ludere ausa, caeleste oraculum, mendacio obscurans, etc.* – Mert atyjának ugyanahhoz a kövéhez volt kényszerítve Izsák [ugyanazt a hibát követte el, mint Ábrahám], ostobaságát nem lehet mentegetni: élete megmentése végett a hazugságtól nem különböző alakoskodásba menekül, feleségét fölmeti a házastársi hűség alól, egy másikat prostituál. Abimelech megfeddi ostobaságáért, hogy hitetlenségében meg nem engedett vigaszhoz süllyedt. Megingott Izsák hite, mikor elhagyta a férj kötelességét. Csodálatos módon benne volt a szent férfi hite a test ostoba és át nem gondolt vágyával. Vakon ragadják el az elsőszülött iránti szerelembe, és amikor Isten jóslatával küzd, bár tudja, hogy a nagyobbat visszautasította, azzal, hogy szereti őt, túlságosan makacs volt, a legkevésbé sem lehet menteni tudatlanságát. Fia iránti szeretete bűnös volt. Rebekka csele nem nélkülözi a bűnt, aki ilyen megtévesztéssel vette körül férjét, s amikor önmagában is elítélendő a hazugság, annál jobban vétkezett, mert ilyen módon mert egy szent dologban játszani, a mennyei jóslatot hazugsággal felhőzve el stb.

124:26 *csalardsággal nyere az ő atya aldomasat* – Jákob valóban csalással nyerte el apja, Izsák áldását, amely az elsőszülöttnek, Ézsauinak járt volna. Anyja segítségével megtévesztette az ekkor már szinte teljesen vak Izsákot, így kapta meg az áldást. (Ter 27)

124:28 *egi agyba heliheztetuen két atiafiat* – Jákob két felesége, Lea és Ráchel, testvérek voltak, Lábán lányai. Jákob Ráchelt szerette, de csak úgy adta hozzá Lábán, ha az idősebb Leát is elveszi. Tőlük és két szolgálójuktól született Jákob 13 gyermeke. (Ter 29–30)

124:28–125:11 *incestuosis nuptijs. Peccauit Iacob, vocationis suae metas transiliens. Vitio non caret particularis error, quia talibus fallacijs adiuuanda non fuit Dei veritas. Temeritatis culpam sustinet Iacob, quod Dei prouidentiae diffidens, ad benedictionem patris occupandam fraude obrepsit. Audacter et secure mentitur Iacob, benedictionem fraude petit, seque mendaciter insinuat, sacrum Dei nomen suis mendacijs permiscet: Laban grauiter in eo peccat, quod non solum polygamiae implicat nepotem suum, sed incestis coniugijs ipsum, et filias polluit. Peruertit omniae naturae iura, dum germanas sorores in lectum vnum conijcit, vt altera sit alterius pellex. Iacob soboles nascitur ex impura colluuie, dum praeter naturam miscentur vno in lecto duae sorores, quasi belluino more.* – Vérfertőző házasságkötésekkel. Vétkezett Jákob, amikor áthágta meghívásának határait. Nincs híján a bűnnek ez a részleges tévedés, mert ilyen megtévesztéssel nem szabad segíteni Isten igazságát. Az óvatlanság vétkét követi el Jákob, mert nem bízik Isten gondviselésében, s csellel érte el, hogy atyja megáldja. Vakmerőn és gondtalanul hazudik Jákob, csellel szerzi meg az áldást, hazugság révén férkőzik be, Isten szent nevét a hazugságaival keveri össze. Lábán abban vét súlyosan, hogy nemcsak a többnejűséget engedi meg unokaöccsének, hanem vérfertőző házassággal mocskolja be őt és leányait. Áthág minden természeti törvényt, mikor a testvéreket egy ágyba kényszeríti, hogy egyik másíknak az ágyasa legyen. Jákob gyermekei tisztátalan forrásból erednek, mikor a természet ellenére fekszik egy ágyon két lánytestvér, mintegy a vadállatok módjára.

124:533. jegyzet *Polygami illis permissa, vt populus Dei augetur.* – Megengedték nekik a többnejűséget, hogy Isten népe növekedjék.

125:19 *ambitiosus* – törekvő

125:21-22 *quasi lymphatus, Prophetam se esse oblitus.* – Mintha holdkóros lenne, megfeledkezett arról, hogy próféta.

126:11 *Magdeburgi historicusok* – Az első nagy protestáns egyháztörténelemnek, az ún. *Magdeburgi Centuriáknak* a szerzői. A magdeburgi centuriátorok az egyháztörténet átfogó földolgozásán munkálkodtak, hogy a protestáns tanítást a történelem oldaláról is megtámogassák. Azt akarták bizonyítani, hogy a római egyház eltért hivatásától, és az

évszázadok folyamán a Krisztustól adott alapelveket semmibe vette és megváltoztatta. A Centuriák elnevezés onnan ered, hogy a feldolgozott anyagot századok szerint osztották fel. A közreműködők központja Magdeburg volt. A vállalkozás kitalálója Matthias Flacius Illyricus (Vlacich, Frankowitz), főbb munkatársai Johannes Wigand, Matthias Judex, Basilius Faber, Andreas Corvinus és Thomas Holthuter voltak. A mű költségeit protestáns fejedelmek viselték. A Centuriák 1300-ig tárgyalják az egyháztörténelmet, és folio kötetekben Baselben jelentek meg (1559–1574).

126:11 szümolcsői – szemölcsei

126:15 *Augustana Confessio* – Az ágostai hitvallás. Az evangélikus egyház máig egyik legfontosabb irata a Philipp Melanchthon által megfogalmazott, Luther jóváhagyásával az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlés elé beterjesztett hitvallás.

126:16-17 *Largimur et hoc, quod et Angeli orent pro nobis, exstat enim testimonium Zachariae* – Ezt is megengedjük, hogy az angyalok is imádkoznak értünk, ott van ugyanis Zakariás bizonyossága.

126:20 Zacharias – Zakariás ószövetségi próféta, a róla elnevezett *Zakariás könyve* főszereplője. Első fellépése a Kr. e. 520. év végére tehető, tevékenysége nagyjából három évig tartott. A templom újjáépítésére buzdított.

126:546. jegyzet *Inclinatio doctrinae Danaeus* – Lambert Daneau (Danaeus; 1535 k.–1590 k.) francia református teológus, jogász, a teológia professzora a genfi, majd a leideni egyetemen.

126:548. jegyzet *Caluin: libr: 3. c. 20. n. 23. Et Gyarmathi fol: 141. b.* – Ennél az idézetnél főként Kálvinra hivatkozik Pázmány, Gyarmati is mellé citálja, méghozzá azon ritka hivatkozások egyike ez, amikor oldalszámra pontosan adja meg a hivatkozott helyet. A 141. verso oldalon Gyarmati valóban beszél az angyalokról, de más kontextusban, mint Pázmány, aki úgy említi az angyalokat, mint akikre a mi üdvösségünk gondviselését bízta az Isten. Gyarmati ellenben először a szentekkel hasonlítja össze az angyalokat, aztán mint Isten szolgálóiról beszél: „az Szentek az Angyalokhoz hasonlok lennének, maga Urunk ot így szól: Ot ugy, mond nem hazasodnak, sem fernek nem adnak, hanem olyanok lesznek mint az Angyalok, az az, hazasság nélkül, mert Isten az ő szent országában az testi szaporodásnak veget vet. Mint hogy azért az Angyalok hazasság nélkül vadnak: azonkeppen az emberek-is ugy lesznek.” Ebből a kis részletből is látható, hogy Gyarmati jóval konkrétabb dolgokkal foglalkozik ebben a részben, mint Pázmány, a továbbiakban is arról beszél, hogy az angyalok az Istennek követői, örvendeznek a bűnös ember megtérésén, mert mindenkinek van őrangyala.

127:20 *ayaua* – aljával; a nyíl alja (*crena sagittae*) a nyílvessző berovátkolt vagy szárnyas vége, amely jó lövés esetén arrafelé áll, ahonnan lőtték.

127:558. jegyzet *Fol: 151. 167.* – Ennél a hivatkozásnál Pázmány korrigálja Gyarmati könyvének sajtóhibáját, ugyanis nincsen 151. folio, a 150-es után kétszer 152-es következik. Az idézett szöveg az első lap versóján található, tehát helyesen a 151-en.

127:559. jegyzet *Supra fol: 13.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 13. oldalt, általánosságban utal vissza.

128:20 *supplicatio* – könyörgését

128:22 Z. Hilarius – Poitiers-i Szent Hilárius (Hilarius Pictaviensis; 315 k.–367) püspök, az arianizmus (lásd 10:14. jegyzet) ellenfele, emiatt a „*Malleus Arianorum*” (= ariánusok pörölye) nevet kapta. Teológiai művei közül a fontosabbak: *De Trinitate* (= A szentháromságról) és a *De synodis* (= A zsinatokról). Történelmi munkái közül magyarországi vonatkozása miatt érdekes a *Liber adversus Valentem et Ursacium* (= Valens és Ursacius elleni könyv), amely két pannóniai püspök ellen íródott. Pázmány itt a *Tractatus super Psalmos* (= Értekezés a zsoltárok fölött) című művére hivatkozik.

128:22-23 *Intercessione Angelorum non natura Dei indiget, sed nostra infirmitas.* – Nem Isten természete szorul rá az angyalok közbenjárására, hanem a mi gyengeségünk.

129:26 *omnium sanctorum* – minden szenteknek

129:565. jegyzet *Fol: 168. 219. etc.* – Pázmány ennél a résznél ismét az angyalokról beszél. Az idézet konkrét szöveghelye a 168. recto oldal eleje, ezzel zárja Gyarmati az angyalokról szóló hosszabb fejtegetését. Tartalmilag a 219-es folio is ide tartozik, ezen is az angyalokról van szó.

129:566. jegyzet *Fol: 215.* – Ez szintén nagyon érdekes hivatkozási technikáját mutatja be Pázmánynak, ugyanis Gyarmati latinul idézi Szent János jelenéseinek szövegét, Pázmány viszont magyarra fordítja és tömöríti, a lényegét idézi csak belőle. A pontos szöveghely a 215. recto oldalon található.

129:567. jegyzet *Fol: 217.* – Az idézett szöveghely a 217. verso oldalon található, Pázmány kissé tömörít, összevon.

130:6 *Leleszi Ianos* – Leleszi János (1548 k.–1595) az első jezsuita szerzetes Erdélyben.

130:7 *Erratorral* – Szántó Arator István (1541 k.–1612) jezsuita szerzetes, tanár, Bibliafordító, Pázmány tanára Kolozsváron. Gyarmati a latinos alakú vezetéknevét (Arator = Szántó) forgatja ki és csinál belőle szójátékot, így lesz *Errator* (= Tévelygő), ezt idézi Pázmány.

130:569. jegyzet *Fol: 218.* – Az idézett szöveg a 218. recto oldal alján található.

130:570. jegyzet *Fol: 226.* – Ennél a hivatkozásnál Gyarmati szövegének első felében szerepel egy állítás, a másodikban pedig az erre adott felelet. Az első rész szöveghelye a 226. recto oldalon, a másodiké a 226. verso oldalon található.

131:572. jegyzet *Gyarmath: fol: 16. 18. etc.* – Mindkét hivatkozott folio Isten segítségül hívásáról szól, de egyikén sem található szó szerint a Pázmány által idézett két mondat.

131:574. jegyzet *Gyarm fol: 105. initio. Caluin:* – Ez sem pontos idézet, Pázmány a saját szavaival foglalja össze Gyarmati fejtegetését, ami a 105. recto oldalon található.

132:1 *Segor* – a *Vulgata* latin szövegében *Segor* a város neve, ahová Szodoma és Gomorra pusztulása után Lót a leányaival menekült. (Ter 19,22) A mai katolikus *Ószövetségben* Coár (Miceár) a városka neve, a Holt-tengertől délkeletre volt.

132:3 Raguel – Ráguel ószövetségi alak, Tóbiás próféta anyósa.

132:24-25 *Celius Pannonius* – *Coelius Gergely* (*Coelius, Celius Pannonius*; † 1552) pálos szerzetes, a római kolostor priorja.

132:580. jegyzet *Supra: fol: 14.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 14. recto oldalon.

132:583. jegyzet *Gyar: fol: 234.* – Gyarmati majdnem fél oldalon keresztül idézi latinul *Caelius Pannonius* munkáját, amelyet Pázmány magyarul foglal össze, emeli ki belőle a saját mondanivalója számára érdekes momentumokat. Az idézett szöveg a 234. recto oldalon található.

133:584. jegyzet *Vieg* – *Brás Viegas* (*Blasius Viegas*; 1553 k.–1599) portugál jezsuita szerzetes, egzegéta. Pázmány egy 1601-es *Commentarii Exegetici in Apocalypsim Ioannis Apostoli* című *Jelenések könyvéhez* írt kommentárja miatt utal rá.

133:584. jegyzet *Rib* – *Francisco Ribera* (1537–1591) spanyol jezsuita szerzetes, teológus, a salamancai egyetem professzora, Ávilai Szent Teréz gyóntatója. Pázmány itt az 1591-es *In sacram Beati Ioannis Apostoli, et Evangelistae Apocalypsin commentarij* című a *Jelenések könyvéhez* írott kommentárjára hivatkozik.

133:584. jegyzet *in eum locum qui citant* – azon a helyen, amit idéz

133:584. jegyzet *Clem: Alex* – *Alexandriai Szent Kelemen* (*Clemens Alexandrinus*; 145 k.–215 k.) görög nyelvű egyházi író, filozófus.

133:584. jegyzet *Aretam* – *Arethas* (*Aretha*; 860 k.–944 k.) caesareai születésű görög nyelvű egyházi író, teológus, Kappadókia püspöke. 1532-ben Veronában jelent meg az a Pázmány számára fontos munkája, amelyben összegyűjtötte a görög atyák *Jelenések könyvéhez* írott kommentárjait (*Commentarium in Apocalypsin Graece*)

133:586. jegyzet *Sup: fo: 3. 10. 29.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 3., 10. és 29. oldalakat, általánosságban utal vissza azokra a helyekre, ahol Szent Pált idézte.

133:588. jegyzet *Gyarmat: Fol: 229. 230.* – Az idézett szöveghely a 229. recto oldalon található, ám Pázmány nem szó szerint idéz, hanem összefoglalja, tömöríti Gyarmati mondatait. Jákob története a 229. recto oldaltól a 230. verso-ig tart.

133:589. jegyzet *Sup: fol: 14.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 14. recto oldalon.

134:9 Victor Vticensis – Victor Vitensis (5. sz.) afrikai püspök. Pázmány a *Commentarius historicus de persecutione Vandalica* című művére utal.

134:9 Vandalusoktól – A vandálok eredetileg kelet-germán népcsoport, akik az 5. század folyamán foglalták el a Római Birodalom észak-afrikai területeit.

134:12 Origenes – Órigenész (185 k.–254 k.) görög nyelvű ókeresztény író, a szentírási szöveg rekonstruálása mellett, szinte az egész *Bibliát* kommentálta. Nézeteit, követőit több zsinaton is elítélték, eretnecség vádjával kiközösítették.

134:14 *Leo* – Nagy Szent I. Leó (Magnus; 440–461) római pápa, fellépett a különböző eretnek tanok ellen, megmentette Rómát a hunoktól.

134:28 törrel payssal – törrel, pajzzsal

134:594. jegyzet *de viduis post medium* – az özvegyekről a közepe után

134:595. jegyzet *Vid: su: fol: 45.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 45. recto oldalon.

135:13 nihil pertinere ad tempus medium – semmi sem tartozik a közbeeső időhöz

135:14 nullum commercium – semmilyen közlekedés

135:596. jegyzet *Sup: fol: 9.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 9. oldalt, általánosságban utal vissza, bár már ezzel a foliószámmal is jócskán szűkít, a főszövegben csak annyit mond, hogy ennek a könyvnek a második részében.

135:599. jegyzet *Sup: fol: 5. b.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, az 5. verso oldalon, itt egészen pontosan megadja a hivatkozott helyet.

136:18 *Apologia Confessionis Augustanae* – lásd 126:15. jegyzet

136:609. jegyzet *1. Cor: 13. v. 8. Idem Gyarm: fol. 219.* – Pázmány nem pontosan idéz, összefoglalja Gyarmati mondandóját, ami a 219. recto-verso és a 220. recto oldalon található.

137:4-6 *Si haec duo, quiete coelesti frui, et humana curare, inter se pugnant, neque Deus, neque Angeli, neque Christus ipse, censendi sunt curare humana.* – Ha ez a két dolog harcol egymással, hogy a mennyei nyugalmat élvezi és az emberi dolgokkal foglalkozik, akkor sem

Istenről, sem az angyalokról, sem magáról Krisztusról nem gondolhatjuk, hogy foglalkozik az emberi dolgokkal.

137:613. jegyzet *Fol: 228.* – A hivatkozott szöveg a 228. reco oldalon található.

138:4 *serüüt thagra* – sérült tagra

138:621. jegyzet *in orbitu patris sub initium* – az atya magányáról a kezdet környékén

139:14 *imperfectio* – tökéletlenség

139:625. jegyzet *Fol: 213.* – A hivatkozott szöveg a 213. recto oldalon található.

139:626. jegyzet *Vide sup: fol: 5. initio* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, az 5. recto oldal elején idézi Szent János látomásait.

140:3 *el mecessenek* – elmetszessenek

140:5 *Percutiet te Deus paries dealbate.* – Átüt téged az Isten, fehérre meszelt fal.

140:16 *locussal* – hellyel

140:20 *arany perecz a diszno orraba* – Ezt a nagyon össze nem illő dolgokra mondták, Pázmány korában nyilvánvalóan sokaknak egyértelmű volt, hogy Bölcs Salamon mondásaiból vett idézet, Károli Gáspár úgy fordítja, hogy „Mint a disznó orrában az aranyperecz, olyan a szép asszony, a kinek nincs okossága.” (Péld 11,22)

141:3 *Lazaris* – Lázár újszövetségi alak, ilyen néven több személy is szerepel az evangéliumokban, itt a gazdag ember és a szegény Lázár történetéről van szó Jézus példabeszédében. (Lk 16,19-31)

141:632. jegyzet *Supra fol: 54.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, az 54. oldalt, általánosságban utal vissza, noha már a foliószám magadásával pontosít, a főszövegben csak annyi van, hogy a tizenkettedik részben.

142:17 *gongiok* – gondjuk

142:25 *Oecumenius* – Oecumenius (Oikomenios; 10. sz.) thesszáliai püspök, az *Újszövetség* könyveihez írt kommentárokat.

142:633. jegyzet *Supra fol: 26.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 26. oldalt, általánosságban utal vissza.

142:635. jegyzet *Supra fol: 9.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 9. oldalt, általánosságban utal vissza, noha a foliószám megadásával már pontosít, a főszövegben csak annyi van, hogy a tizenhatodik részben.

142:636. jegyzet *Et Gyarmathi folio 141. b.* – Pázmány hiába hivatkozik pontos oldalszámra, nem idéz szó szerint, meglehetősen tág értelemben foglalja össze Gyarmati angyalokról és szentekről szóló jóval konkrétabb fejtegetését, ugyanerre hivatkozott már korábban is: lásd 126: 548. jegyzet!

143:18 niluabban – nyíltabban, nyilvánosabban

143:19 *Antalkodik* – ostobáskodik

143:27 *farádot* – fáradott

143:639. jegyzet *Similia Sapient:* – Hasonlók a *Bölcsesség könyvében*

143:640. jegyzet *Fol: 205. 206. etc.* – Az idézett mondat első felének szöveghelye a 206. recto oldal, a második felének pedig a 205. verso oldalon található, Pázmány megcserélte a tagmondatok sorrendjét, ráadásul a két tagmondat között majdnem két oldalnyi szöveget ki is hagy.

144:4 *baiuiuo* – bajvívó

144:6 *authoritatiué* – méltósággal, méltóság szerint; Pázmány lefordítja

144:28 *sicut* – mint, miképpen; Pázmány lefordítja

144:641. jegyzet *Fol: 207.* – Az idézett szöveg a 207. verso oldalon található.

144:642. jegyzet *Fol: 208.* – A hivatkozott szöveg a 208. verso oldalon található, Pázmány nem pontosan idéz, összefoglal, tömörít.

145:14 *derogal* – csökkent

145:644. jegyzet *Gyarmath: fol: 237.* – A hivatkozott szöveg a 237. recto oldalon található, Pázmány nem pontosan idéz, összefoglal, tömörít.

146:2 *in throno meo* – trónomba

146:20 Nehéz a dér a bekanak, nehez Gyarmathinakis az igassagh – Ezt a mondást Gyarmatitól veszi át Pázmány, s bár meglehet, hogy ismerte korábban máshonnét, mindenesetre Gyarmati könyvének 169. verso oldalán olvasható a szentírással kapcsolatosan, hogy „mikor belőle az igassagot bizonyítjuk (így szól Monozloi) azonnal ellenzik es mint az beka az deret nehezlik.” Mutatja Pázmány jobb retorikai tehetségét, hogy sokkal hatásosabban helyezte el ezt a hasonlatot a saját munkájában, nem egy szövegrész végén, hanem egy egész fejezet nyitó mondatataként.

146:648. jegyzet *Fol: 166. 167.* – Az idézett szöveg első fele a 166. verso oldalon található, a második pedig a 167. versón. Pázmány összevon, tömörít.

147:649. jegyzet *Fol: 140. 141.* – Ennél az idézetnél Pázmány ismételten tömörít, összefoglalja Gyarmati három oldalas fejtegetését. A hivatkozott szöveghelyek a 140. recto-verso és a 141. recto oldalon találhatóak.

147:650. jegyzet *Supra fol: 58.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, az 58. oldalt, általánosságban utal vissza.

148:12 *Laodiceabeli Conciliom* – Concilium Laodicense; a laodiceai zsinat határozatai. Laodicea (Laodikeia) városában a negyedik század második felében tartottak zsinatot (364–

370 k.), amelynek határozatai között szerepel az *Ószövetség* könyveinek kaonizálása is, erre hivatkozik Pázmány.

148:13 *Apocryphusnak* – Az apokrifek (= rejtett, titkos; gör.) a kánonhoz nem tartozó zsidó vagy ókeresztény iratok. Számos apokrif irat maradt fenn, mind az *Ószövetség*, mind az *Újszövetség* könyveihez kapcsolódva.

148:22 *Gaud* – Szent Ágoston egyik levelére hivatkozik Pázmány, amit Gaudentius, donatista püspök ellen írt. A donatisták a Diocletianus-féle üldözés után 303–305-ben keletkezett Észak-afrikai újrakeresztelő, vagyonközösséget hirdető eretnekmozgalom tagjai. Vezetőjük Donatus (315–355 k.), a vita abból indult, hogy bizonyos papok az üldöztetés során az erőszaknak engedve kiszolgáltatták a szent könyveket a pogány hatóságoknak. Az egyház szent voltának biztosítékát abban látták, hogy állandó üldöztetésnek van kitéve, sokuknál a vértanúság hangoztatása öncél lett, s a vértanúság látszatáért olykor az öngyilkosságot is vállalták. Eszményképük az Afrikából származó Cirenei Simon volt, akire rákényszerítették Jézus keresztjét, s így csak az afrikai egyházat tartották az igaz hit őrzőjének. A mozgalom a 4. század utolsó évtizedeiben érte meg a legnagyobb elterjedését. Szellemi téren elsősorban Optatus numídiái püspök és Szent Ágoston küzdöttek ellenük.

148:27 Athanas – Alexandriai Szent Atanáz (Athanasius Sanctus, Athanasziosz; 295 k.–373) görög egyházatyja, püspök, az ariánus eretnecség ellenfele

148:28 Melito – Szent Melitón (Melito; 2. sz.) szárdeszi püspök, korának egyik legtermékenyebb egyházi írója, műveiből töredékek maradtak fenn

148:652. jegyzet *Fol: 2. 162. et 177. b.* – Ennél a hivatkozásnál hosszan idézi Pázmány Gyarmati szövegét, amelyet nem pontosan idéz, több helyről válogat össze. A mondat első felének a szöveghelye a 2. verso oldalon található, a vége pedig a 177. versón.

148:653. jegyzet *Fol: 168.* – Pázmány nem pontosan idézi Gyarmatit, a Makkabeus-könyvek kanonizálásáról mind a 168. rectón, mind a versón is szó esik.

148:654. jegyzet *Fol: 169.* – Az idézett szöveghely a 169. recto oldalon található.

149:1 *Nicaeabeli közönsghes giöleközet* – lásd 83:17. jegyzet

149:6 friginek szekreniebe – A frigyszekrény vagy frigyláda az *Ószövetség* szerint az a szent láda, amelyet Mózes a pusztában készített. (Kiv 37,1-9)

149:658. jegyzet *de Ponderibus* – a súlyokról

150:660. jegyzet *Supra fol: 39.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 39. oldalt, általánosságban utal vissza.

151:14 Nem saak, parnahei – Nem zsák, párnahéj.

151:662. jegyzet *Sup: fol: 54. 61.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, az 54. és 61. oldalakat, általánosságban utal vissza.

151:664. jegyzet *Gyarmath: fol: 203. 209.* – A hivatkozott szöveg hely a 203. recto oldalon található, Pázmány nem teljesen szó szerint idéz. A 209. recto oldalon ugyanerről a Szent János-helyről van szó.

151:665. jegyzet *Supra fol: 62.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 62. recto oldalon.

151:666. jegyzet *Gyarmath: fol: 248.* – Az idézett szöveg a 248. verso oldalon található.

152:29-30 *allegorica Theologia non est argumentatiua.* – a teológiai allegória nem bizonyító erejű

152:667. jegyzet *Gyarmath: 213.* – Az idézett szöveg a 213. verso oldalon található.

152:668. jegyzet *Gyarmathi fol: 216.* – Az idézett szöveg a 216. verso oldalon található, Pázmány nem pontosan idéz, fölcseréli a tagmondatokat, összevon.

153:669. jegyzet *Supra fol: 5. et 60.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, az 5. recto és 60. recto oldalakat, ezeken hivatkozik Szent János látomásaira.

154:22 Z. Iacob – Idősebb Szent Jakab († 42 k.) apostol, Jeruzsálem első püspöke. Zebedeus és Salome fia, János apostol testvére, vértanú. Sírját a 9. század óta Santiago de Compostelában tisztelik.

154:31 *Vász* – váz

154:672. jegyzet *Gyarmath: fol: 209.* – Az idézett szöveg hely a 209. verso oldalon található, Pázmány nem pontosan idéz, összefoglal.

154:673. jegyzet *Supra fol: 39.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 39. oldalt, általánosságban utal vissza.

155:18 Iosephus Iudaeus – Josephus Flavius (37/38–100 k.) arám és görög nyelven író zsidó teológus, történetíró és hadvezér.

155:19 Iustinussal – Szent Jusztinosz (Iustinus; † 165 k.) palesztinai születésű filozófus, apologéta, vértanú. A császárhoz és a római szenátushoz intézett két *Apologiájában* közvetlenül is szólt az üldözött keresztények érdekében. Tőle származik az őskeresztény liturgia egyik legrégebbi leírása.

155:20 Procopiussal – Kaiszareiai Prokopiosz (Procopius Caesariensis; 6. sz.) görög nyelvű, bizánci történetíró.

155:20-21 *Carmin: cont: Marcion:* – Pázmány egy ismeretlen szerző Marcion elleni versére hivatkozik, a szerző tudományos neve Pseudo-Tertullianus (3. sz.). – Marcion (80 k.–150 k.)

kisázsiai kereskedőből lett eretnek hitszónok, aki egy több mint 300 évig élő eretnek egyházat hozott létre, számos hívővel az egész akkori Római Birodalom területén. Marcion Istene indulatoktól és haragtól mentes. Hitük szerint Krisztus nem volt igazából ember, és nem ténylegesen halt meg a keresztfán, hanem teste mintegy jelenésszerű, anyagtalan volt.

155:25 *Ecclesiasticus* – az ószövetségi *Sirák fia könyve*

156:8 *Clemens Romanus* – Római Szent I. Kelemen (Clemens Romanus; 88/92–97/99/101) római pápa, egyházatya, görög nyelvű egyházi író, vértanú.

156:10 *Optatus* – Optatus (4. sz.) a numídiai Miléve (Milevum) püspöke, Parmenianus karthágói püspök, a donatisták (lásd 148:22. jegyzet) vezetője ellen írt nagyszabású, hétkötetes munkát.

156:23 *Vr szine változasakor* – Jézus színeváltozása az isteni dicsőségnek a megmutatkozása még életében. A hagyomány szerint a Tábor hegyén történt, Jézus felvitte magával a hegyre Pétert, Jakabot és Jánost és a szemük láttára elváltozott, arca fénylett, ruhája ragyogott, megjelent előttük Mózes és Illés, az Úrnak pedig a hangját hallották amint azt mondta: „Ez az én szeretett fiam”. (Mt 17,1-9; Mk 9,1-9; Lk 9,28-36)

156:678. jegyzet *Uerba refert Coccius* – Coccius idézi ezeket a szavakat

157:3-4 *Danielnekis megh ielenté a Nabugodonozor álmat.* – Nabukodonozor vagy Nebukadnezár babiloni király álmot látott, ami annyira megrázta, hogy felébredve kiesett az álmot a fejéből. Dániel próféta idézte fel neki újra s meg is magyarázta. Egy hatalmas, fényes, rettenetes tekintetű szoborban látta megtestesülni az eljövendő történelmet. A szobor feje aranyból volt, melle és karjai ezüstből, hasa bronzból, lábai vasból, lábfeje vas és agyag keverékéből. A király nézte a szobrot, majd egy kő véletlenül levált a hegyről, elalálta a szobrot és darabokra zúzta, majd felkapta a szél és elfújta, nyoma sem maradt. A kőből pedig egy nagy hegy lett, amely betöltötte a földet. Erre az első próféciára nagyon hasonlít a 7. fejezetben leírt második, amelyben vadállatok helyettesítik a fémek helyett az egymást követő hatalmakat. Ez a rettenetes ábrázatú szobor az emberiség történetét szimbolizálja, az egymást követő birodalmakat. (Dán 2, 7)

157:4 *Elisaeusnak a Syriai Kiralinnak akarattiat* – A szíriai király időről időre megtámadta Izrael népét, de sosem sikerült rataütésszerűen támadnia, mert az izraeli király mindig tudomást szerzett róla. A szíriai király azt hitte, hogy valaki az ő seregéből árul, de jelentették neki, hogy Elizeus próféta értesíti mindig az izraelieket a következő tmadásról. Ezért el akarta fogni, egy éjszaka körbekerítette a várost, ahol Elizeus tartózkodott. Ám Elizeusra angyalok vigyáztak tüzes lovakkal és szekerekkel, így nem félt az ellenségtől. (2Kir 6,8-23)

157:681. jegyzet *Gyar: fol: 215.* – Ennél a hivatkozásnál Pázmány nem adja meg pontosan a foliószámot, mert az idézett szöveg nem a 215-en található, hanem a 212. recto oldalon.

157:682. jegyzet *Sup: fol: 8. 9.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 8. és 9. oldalakat, általánosságban utal vissza.

158:8 Sobrak – zsobrák, zsebrák; koldus, szegény

158:27 *a simili* – hasonlóságból/ hasonlóból

158:684. jegyzet *Gyar: fol: 297.* – Ennél a hivatkozásnál hibás oldalszámot ad meg Pázmány, ez az idézet a 197. recto oldalon található. Viszont gyarmati könyvében el lett nyomtatva ez a foliószám, ugyanis a 196-os után 297-es következik és erre a hibás oldalszámmra hivatkozik Pázmány.

159:1 *Consequentia a simili* – Hasonlóságból fakadó következmény

159:15 kaytor – kajtár; kereső, kutató

159:23 Ezechiel – Ezekiel (Ezékiel ben Búzi; Kr. e. 6. sz.) ószövetségi próféta, babilóniai fogságba esett, deportálták. A neve alatt fennmaradt könyv (*Ezekiel könyve*) nagyrészt prófétai beszédeit tartalmazza, Jeruzsálem pusztulását hirdette.

159:685. jegyzet *Gyar: fol: 198.* – Ez az idézet két tagból áll, az elsőt nem pontosan idézi Pázmány, inkább összefoglal, szöveghelye a 198. verso oldalon van, a másodiknál is némileg tömörít, összevon, ennek a szöveghelye a 197. verso oldalon található.

160:686. jegyzet *Gyar: fol: 201.* – Az idézett szöveg a 201. verso oldalon található, Pázmány nem pontosan idéz, értelmez inkább, fölcseréli a tagmondatokat.

161:10 *Euthym:* – Euthümiosz Zigabenosz (Euthymius Zigebenus; 12. sz.) bizánci teológus, egzegéta. Konstantinápoly mellett élt szerzetesként, a keresztény eretnekségekről szóló enciklopédikus munkája elsődleges forrás volt a középkori hitvitázók számára.

161:20 *In parabola* – a példabeszédben

161:21 *dicenda nomina non sunt* – nem szabad elmondani a neveket

161:21-25 *Etsi visum aliquibus, esse simpliciter parabolam, quia tamen, Lazari nomen expressum est, puto potius, rei quae acciderit esse narrationem, Et quanquam historiam recitet Christus, describit tamen res spirituales sub figuris, quas scit conuenientes nostris sensibus.* – S habár egyeseknek egyszerűen példabeszédnek tűnt, mégis mivel megemlítették Lázár nevét, helyesebbnek gondolom, hogy ez egy megtörtént eset elbeszélése. S habár megtörtént esetet mond el Krisztus, még lelki dolgokat fejez ki képekben, mivel tudja, hogy ez felel meg a mi szellemünknek.

161:26 nem *fabula*, nem Aghnö beszéd – nem kitalált történet, nem dajkamese

162:1 Gnosticusok – lásd 9:17. jegyzet

162:2 *de Resurrectione Carnis* – A test feltámadásáról; Tertullianus művére utal Pázmány

162:5 *Methodius* – Szent Metód (Methodius; 815 k.–885) görög szerzetes, testvérével, Szent Cirillel az ószláv templomi nyelv megalkotói, bibliafordítók, keleti egyházatyá.

162:13 Onias – Oniász ószövetségi alak, a Makkabeus Júdás előtti főpap, Júdás álmában megjelent. (2Makk 15,12-16)

162:692. jegyzet *Recenset* – megszámlál, fölsorol

162:696. jegyzet *Sup: fol: 56.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, az 56. oldalt, általánosságban utal vissza.

163:1 tauuli – távol

163:701. jegyzet *Fol: 222.* – Pázmány itt egészen hosszan idézi Gyarmatit pontosan, a szöveg a 22. recto oldalon található.

163:702. jegyzet *Fol: 223. 224.* – Az idézett szöveg első fele a 223. verso, a második a 224. recto oldalon található. Itt már Pázmány nem idéz pontosan, összevon, tömörít.

164:703. jegyzet *Fol: 224.* – Az idézett szöveg a 224. verso oldalon található, Pázmány összevon, tömörít.

164:704. jegyzet *Fol: 225. b.* – Ennél a hivatkozásnál egészen pontosan adja meg a lelőhelyet Pázmány, a 225. verso oldalon található a szöveg.

164:707. jegyzet *Fol. 94.* – Ennél a hivatkozásnál meglehetősen tág értelemben, tartalmilag illeszthető oda a 94. verso oldal.

165:708. jegyzet *Supra fol: 39.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 39. oldalt, ez már pontosítás, a főszövegben csak annyi van, hogy nyolcadik rész.

165:710. jegyzet *Vide sup: fol: 9.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 9. recto oldalon.

165:713. jegyzet *Fol: 218.* – Az idézett szöveg a 218. verso oldalon található, Pázmány nem pontosan idéz, tömörít, összefoglal.

166:714. jegyzet *Vide supra fol: 20. 46.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 20. és 46. oldalakat. A 20. rectón először is Gyarmatinak a már idézett logikai hibára utal vissza (lásd 60:1-6 jegyzet), majd arról beszél, hogy Gyarmati könyvének 17. levelétől fogva a 250. levélig semmi egyéb nincsen, mintsem ugyanannak az állításnak a különbözőképpen való elmondása (60:7-17). A 46. rectón szintén arról beszél Pázmány, hogy Gyarmati ötvenkét bizonyága nem több egynél (110:26-27), vissza is utal a 20. folióra itt is.

167:11-12 Vincentius Lyrinensis – Lerinumi Szent Vince (Vincentius Lyrinensis, Lirinensis; † 445 k.) gall származású pap, egyházi író. Fő művének címe *Commonitorium*, ebben összefoglalta a katolikus hit alapelveit és a dogmafejlődés útját.

167:24-25 *In dubijs melior est conditio possidentis: Et, in dubijs fauendum est reo non Actori.* – Kétséges dolgokban jobb a birtokos állapota: kétséges dolgokban a vádlottat, s nem a vádlót kell segíteni.

167:715. jegyzet *Petilian* – Petilianus (4. sz.) feltehetően numídiái származású keresztény szülőktől származó donatista (lásd 148:22. jegyzet) püspök. Szent Ágoston vitázott vele.

168:5 *possessioiaba* – birtokában

168:11 *pantolodo* – vitázó, veszekedő

169:24 *Libertinusok* – A reformáció korában egy panteisztikus mozgalom neve, amely azt tanította, hogy mindenben Isten lelke nyilatkozik meg. Ebből az alapdogmából azt a következtetést vonták le, hogy a jó és rossz közti különbség hiú képzelődés, tehát a keresztségben újjászületett hívőknek mindent szabad. Kálvin többször hevesen támadta a szektát, amely Franciaországban 1550 körül meg is szűnt. Genfben azonban, ahol Kálvin ellenfeleit nevezték így, egy időre magukhoz ragadták a hatalmat, de 1555 táján befolyásukat elvesztették és szétszéledtek.

169:25 *Atheusok* – ateisták, istentagadók

169:27 *Seruetus* – Miguel Serveto (Szervét Mihály; 1511–1553) spanyol protestáns teológus, fizikus, orvos. Számtalan tudományterületen munkálkodott, orvosként elsőnek írta le a kis vércőrt. Teológusként antitrinitarista, vagyis unitárius nézeteket vallott, 1553-ban adta ki leghíresebb teológiai művét, a *Christianismi Restitutiót*. Végül Genfben fogták el, könyvét vele együtt égették el a máglyán.

169:27 *Alcaiatatus* – Andrea Alciato (Alciatus Andreas; 1492–1550) milánói származású jogász, író. Az „embléma” kifejezés mint műfaj-meghatározás tőle származik. *Emblemata* című epigrammagyűjteményét 1531-ben adták ki Augsburgban. Alciato a kifejezéssel olyan, többnyire három disztichonból álló epigrammákat jelölt, amelyek egy-egy tárgyat vagy képet írtak le, valamilyen morális tanulsággal, amelyet az epigrammák mottószerű címe is összefoglalt. Alciato ezzel az ókori görög képleíró epigrammák hagyományát elevenítette fel. A kötet kiadója az egyes emblémákhoz Alciato tudtán kívül a leírás tárgyát megjelenítő fametszeteket készített, s így állt elő a 16–18. századi emblémák klasszikus hármas formája: a mottó és a rövid moralizáló vers által közrefogott jelképes ábrázolás. A könyv rendkívül sikeres volt, számos nyelvre lefordítva több mint 150 kiadást ért meg.

169:27 *Gentilis* – Valentino Giovanni Gentile (Valentinus Gentilis; 1520 k.–1566) olasz protestáns teológus. Genfben ment, ahonnan szentháromság-tagadó nézetei miatt elűztek. Amikor később visszatért Svájcba, a berni tanács perbe fogta, és lefejezték.

169:27 *Blandrata* – Giorgio Biandrata (Blandrata György; 1515–1588) olasz protestáns egyházi író, az unitárius felekezet egyik alapítója. Már 1562-ben elszakadt a kálvinizmustól, és antitrinitárius elveket hirdetett. Erdélyben János Zsigmond orvosaként Dávid Ferencsel együtt terjesztette az unitárius nézeteket. Dávid bebörtönzését követően fölhagyott a vallási vitákkal és kizárólag orvosi hivatásának élt.

169:27 *Gribaldus* – Matteo Gribaldi Mofa (Gribaldus; 1505 k.–1564) padovai protestáns jogászprofesszor, az unitárius vallás terjesztője Biandratával és Gentilével együtt.

169:27 *Ochinus* – Bernardino Ochino (Bernardinus Ochinus; 1487–1564) olasz reformátor. Kezdetben ferences rendi szerzetes, majd miután megvádolták eretnekséggel átszökött az Alpokon és Genfben ment. Megismerkedett a német hitújítás tanaival, amelyhez csatlakozott. Az augsburgi olasz protestánsoknak lett a vezetője. Innét is menekülni kényszerült, Angliába utazott, ahol VI. Edward király (1547–1553) befogadta. Itt írta meg fő művét a szabad akarat tragédiájáról.

169:27 *Sozinus* – Lelio Francesco Maria Sozzini (Sozinus, Socini, Laelius Socinus, Zozinus; 1525–1562) itáliai unitárius reformátor.

169:28 Arrianusokka – lásd 10:14. jegyzet

169:721. jegyzet *Lasd az Vy tudom hamissagarul.* – Pázmány a saját két évvel korábban megjelent vitairatára hivatkozik: *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonytsága és Rövid intés a török birodalomról és vallásról*, Graecii Styriae, 1605. ennek a könyvnek a 33. recto oldala kezdődik a hivatkozott résszel.

170:1 Arrianusok – lásd 10:14. jegyzet

170:2 *Persona, hypostasis, omousion, Trinitas, etc.* – Személy, lényeg, azonosság, hármasság stb.

170:11 *Conciliomba* – zsinaton

171:13 *Vithakerus* – William Whitaker (Vitakerus; 1548–1595) az anglikán egyház teológusa, cambridge-i vallásprofesszor. Pázmány ellene írta a *Diatriba theologica* (= Teológiai vita) című művét, ezt említi a következő sorokban.

171:13 *Hunnius* – Ägidius Hunnius (1550–1603) német lutheránus teológus, a lutheránizmus ortodox irányzatának képviselője. Tübingenben majd Wittenbergben volt a teológia professzora. A lutheránus hitegység szorgalmazója, a kálvinizmussal szembeni hitviták gyakori résztvevője volt.

171:23 Chalcedoni közönséghes giölekezetbe – A khalkédóni zsinat 451. október 8-tól november 1-jéig tartott, ez volt a 4. egyetemes zsinat. Nagy Szt. Leó pápa (440–461) kérésére a monofizitizmus (= krisztológiai tévtanítás, melynek a lényege, hogy Krisztusban csak egy természetet ismer el abban az értelemben, hogy az isteni természet mintegy fölszívta az emberit. A valóságos monofizitizmus azt vallotta, hogy Krisztus az istenség és az emberség valóságos összekeveredése, amelyből egy 3. valóság adódott: az emberséggé vált istenség, vagy az istenséggé vált emberség) elítélésére hívta össze Markianosz (450–457) császár. A hagyomány szerint 600, valójában valószínűleg kevesebb résztvevője volt, de az I. vatikáni zsinatig ez volt a legnépesebb.

171:25 *Flavianus* – Flavianosz (Flavianus; 5. sz.) kontantinápolyi pátriárka, 448-ban zsinatot hívott össze, hogy megvizsgálják a monofizita nézeteket valló Eutükhész tanítását.

171:739. jegyzet *Gyar: fol: 244.* – Ennél a hivatkozásnál Pázmány csak tartalmi szempontból utal Gyarmati szövegére, nem pontos idézet.

172:1 *Proterius* – Proteriosz (Proterius; † 457) alexandriai pátriárka, azután választották meg, hogy a khalkédóni zsiant megfosztotta hivatalától a monofizita (lásd 171:23. jegyzet) elveket valló Dioszkoroszt.

172:6 *Z. Polycarpus* – Szmirnai Szent Polikárp (69 k.–155) Szent János apostol tanítványa, Szmirna püspöke, vértanú. Egy filippiekhez írott levele maradt fenn csupán egész munkásságából.

172:7 *Eua aduocataianak* – Éva szószólójának; Pázmány lefordítja

172:12 *Herodes* – I. Heródes, vagy Nagy Heródes (Kr. e. 73–Kr. e. 4.) a római birodalom provinciájaként létező Júdea királya volt. Nevében a „Nagy” jelző nem cím, hanem egyszerűen: idősebb. Pázmány az Aprószentek történetével kapcsolatosan említi. Máté evangéliuma szerint a napkeleti bölcsek egy csillagot követve a zsidók újszülött királyát keresték Jeruzsálemben, Heródes palotájában. Heródes ekkor megijedt, az írástudóktól megtudta a születés helyét, és legyilkoltatott minden két évnél fiatalabb fiúgyermeket. Józsefet álmában figyelmeztette egy angyal, így Egyiptomba menekült Jézussal és Máriával. Onnan szintén egy angyal figyelmeztetésére csak Heródes halála után tértek vissza. (Mt 2)

172:13-14 *Facti sunt supremi Capitolij Senatores et Iudices, nonnullis veniam obtinentes immeritis, assistuntque miserationibus et vltionibus diuinis.* – A legfelsőbb bíróságnak szenátorai és bírái lettek, néhány méltatlannak megtartva kegyét, adnak (?)

172:22 *Plato* – Platón (Plato; Kr. e. 427–347) ókori görög filozófus.

172:24–173:2 *Hoc nos quotidie facimus, qui verae pietatis milites, vt Dei amicos honoramus, ad monumenta illorum accedimus, vota ipsis facimus, quorum intercessione ad Deum non*

parum inuari profitemur Quae a Platone collegimus, vt ostenderemus. Hebraica illum Philosophia munitum, nostris consentanea scripsisse. – Minden nap ezt csináljuk, akik az igazi kegyesség katonái vagyunk, hogy Isten barátait tisztelettel illetjük, emlékhelyeiket fölkeressük, fogadalmat teszünk nekik, akiknek az Úrnál való közbenjárásukból sok segítséget meríthetünk, amit Platónból gyűjtöttünk össze, hogy megmutassuk, hogy ő a zsidó filozófiával megerősítve velünk egyező dolgokat írt.

173:14-15 *Martyres talia a Domino impetrare possunt, et pro patientia iam habent potentiam.*
– A vértanúk ilyesmiket érhetnek el az Úrnál, és türelmükért már hatalmuk van.

173:15-17 *Populus Christianus Martyrum memorias religiosa solemnitate celebrat, et ad excitandam imitationem, et vt meritis eorum consocietur, et orationibus adiuuentur* – A keresztények népe a vértanúk emlékét vallásos ünneppel üli meg, és a hasonlóságra való buzdítás végett, és hogy érdemeikért könyörgésekkel segítik őket.

173:22 *megh epetteket* – megkeseredetteket

174:20 Eugeniús – Flavius Eugeniús († 394) a Nyugatrómai Birodalom trónbitorló császára két évig, felújította a pogány szokásokat, üldözte a keresztényeket.

175:4 Prudentius – Aurelius Clemens Prudentius (348–410) hispániai származású ókeresztény költő, elmélkedő költeményeit nyolc könyvben adta ki. Pázmány itt a *Liber Peristephanonra* hivatkozik, ebben jelentek meg a hispániai és római mártírokról szóló himnuszai.

175:4 *S. Laurentio* – Szent Lőrinc (Laurentius, † 258) római diakónus, vértanú.

175:5 *S. Vincentio* – Szent Vince (Vincentius, † 304) hispániai származású diakónus, vértanú.

175:5 *S. Romano* – Szent Romanus († 304 k.) diakónus, Antiochiában halt vértanúhalált

175:5 *S. Agnete* – Szent Ágnes († 304 k.) római vértanú

175:6 *Z. Paulinus* – Szent Paulinus (Pontius Meropius Anicius Apulius Paulinus; 353/54–431) Nola püspöke, szerzetes. Szent Félix sírja miatt telepedett le Nola mellett, minden évben új költeményt írt a mártír tiszteletére, erre hivatkozik Pázmány.

175:6 *S. Felicis* – Szent Félix († 303) római pap, vértanú

175:6-7 *in illud, montes in circuitu.* – ahhoz, hogy hegyek körben

175:9-10 *Vale o Paula, et cultoris tui vltimam senectam orationibus iuua, praesens facilius quod postulas impetrabis.* – Ég áldjon, Paula, és tisztelődet a legvégső öregségig segítsd imáiddal, hisz jelenlévőként könnyebben eléred, amit kérsz.

175:14-15 *Constantius Copronimust* – Constantinus Copronimus (8. sz.) bizánci császár

175:15 *Caludius Taurinensist* – Claudio di Torino (Claudius Taurinensis; 9. sz.) hispániai származású, Torino püspöke. Radikális tanítása volt a képrombolás, bizonyos nézetei miatt a protestáns reformáció elődjének tartja.

175:15 *Brusius Petert* – Pierre de Bruys (Petrus Brusius, Bruis; 12. sz.) francia eretnek vallási tanító. Bírálta az egyházat – többek között – a csecsemőkeresztelés, a kereszt tisztelete, a halottakért való imák miatt. Az *Újszövetség* könyveiből csak a négy evangéliumot tartotta lényegesnek, eredetinek.

175:15 *Valdenses* – Thomas Waldens (Valdens, Waldensis, Netter; 1375 k.–1430) angol kontroverz teológus, az 1409-es pisai zsinaton küldöttként vett részt.

175:16 *Vicleffet* – John Wycliffe (Wicleph, Vicleff; 1324–1384) angol teológus, reformátor, a reformáció előtti vallásújító. 1363-ban kezdett az oxfordi egyetemen teológiai felolvasásokat tartani, itt nyilvánította ki először egyházellenes nézeteit, bár élete végéig papként szolgált. III. Edward angol királynak (1327–1377) és parlamentjének a pápaság ellen folytatott harcában segédkezett. 1374-ben Brugesbe utazott, hogy a pápai legátussal tárgyaljon az angol panaszok ügyében. Ekkor kezdte a pápát antikrisztusnak nevezni. Ezért 1378-ban egyházi törvényszék elé idézték. Wycliffe tanítása jelentős hatást gyakorolt Jan Husra és a 15. századi huszitizmusra. Nézetei alapján a későbbi protestáns reformerek előfutárának lehet tekinteni, ugyanis többek között azt tanította, hogy a hit mércéje a *Biblia*, és a szentségekről szóló tanításai is hasonlóak voltak a reformátorokéhoz.

175:22-23 Daniel ama két agh Latorrul [...] Susanna vetket – Amikor Zsuzsannát – akit két vén bíró megpróbált elcsábítani, de nem engedett nekik, erre azok bevádolták paráznasággal – halálra ítélik, és a vesztőhely felé megy vele a tömeg, egy Dániel nevű fiatal fiú bölcsességével megmenti úgy, hogy külön-külön kikérdezi a véneket, hogy hol történt az állítólagos paráznaság. Az egyik azt mondja, hogy egy mézgafa alatt, a másik pedig, hogy egy tölgy alatt. Ezzel elárultak magukat, Zsuzsanna megmenekült, ők pedig úgy bűnhődtek, ahogyan gonoszágukban ártani kívántak Zsuzsannának. (Dán 13,45–63)

175:772. jegyzet *Gyarmath: fol: 304 ex Chemnicio in Examin: Concil: Trid: de Inuoc: Sanct: §. Quando iacta semina huius Inuocationis.* – A hivatkozott szöveg a 304. verso oldalon található, Pázmány nem idéz pontosan, szó szerint, és Gyarmati könyve mellett Chemnitz híres trienti zsinatról szóló könyvére is utal, mint Gyarmati forrására. Martin Chemnitz (1522–1586) evangélikus teológus volt, hivatkozott művének címe: *Examinis Consilii Tridentini*, 1599.

176:30–177:1 *Idola vertitis in Martyres, et votis similibus colitis.* – Bálványokat fordítotok a vértanúk felé, és hasonló fogadalmakkal tisztelitek [őket].

177:19-20 Proclus Constancinapolbeli Patriarcha – Szent Proklosz (390 k.–446 k.) konstantinápolyi pátriárka, Aranyszájú Szent János tanítványa

177:20 Marcus Ephesomi Püspök – Markosz Eugenikosz (Manuel Eugenikosz; 1391–1444) görög ortodox teológus, Epheszosz metropolitája, a keleti püspökök közül az egyetlen, aki nem írta alá a római katolikus egyházzal kötött megállapodást a *filioque*- vitában a ferrarai (1439) zsinaton.

177:21 Algerus – Algerus (12. sz.) lüttichi skolasztikus. *De misericordia et justitia* című munkája 1121 előtt készült. A munka első könyve a szigorú jog enyhítésének eseteiről, a második könyv az egyházi válásról s visszahelyezéséről, a harmadik a kiközösítettek, szakadárók és eretnekek viszonyairól szól.

177:21 Gratianus – Gratianus (12. sz.) itáliai származású kamalduli szerzetes, a bolognai egyetemen jogot és erkölcsant tanított, a kánonjog tudományának alapítója. Fő műve a *Concordia discordantium canonum* (= Az eltérő jogszabályok összhangja), amely az első évezred kánonjogi szöveganyagát rendszerezte és összegyűjtötte. Ezt a munkát *Decretum Gratiani* címmel évszázadokig használták alapműként mint az egyházjog tankönyvét.

178:781. jegyzet *Fol: 13.* – Az idézett szöveg a 13. recto oldalon található, Pázmány kicsit tömörít, összevon és az egyes szám első személyt átírja egyes szám harmadikra.

177:23 Abassinusok – abesszínek, etiópok

177:26-28 *O bone minister S. Paule, Sanator infirmorum, ora et intercede pro nobis, vt liberetur anima nostra propter multitudinem miserationum IESV Christi.* – Ó jóságos szolga, Szent Pál, a gyengék gyógyítója, könyörögj és járj közben értünk, hogy megszabaduljon a mi lelkünk Jézus Krisztus irgalmának nagysága folytán.

177:29 Plantinus – Christopher Plantin (Christoffel Plantijn, Christophorus Plantinus; 1520 k.–1589) francia származású antwerpeni könyvkiadó, nyomdász.

177:29 Vilhelmus Lindanus – Willem van der Lindt (van Linda, Lindanus; 1525–1588) németalföldi katolikus hittudós, leuveni tanár, az inkvizíció genti püspöke. Számos művében megmutatja, hogy a katolikus egyház rendíthetetlen védelmezője. Itt Pázmány a *Missa apostolica [...] Divinum sacrificium sacti apostoli Petri. Cum Wilhelmi Lindani, episcopi Gandavensis, apologia pro eadem D. Petri apostoli Liturgia. Item vetustissimus in S. Apostolicae Missae Latinae canonem commentarius, ex admirandis antiquissimorum P. P. nostrum orthodoxorum antiquitatibus concinnatus* című könyvre utal, amely 1589-ben Antwerpenben jelent meg.

178:22 *Origenes idejebe* – 2-3. század

178:23 *Antidicomarianitas* – az Antidicomarianiták (3–5. sz.) egy keleti szekta tagjai, akik tagadták Mária szüzességét. Azt tanították, hogy Jézus Máriától és a Szentlélektől született, de

utána Józseffel házaseletet élt és sok gyerekük született. A szekta a legnagyobb fejlődést Arábiában érte el a negyedik század vége felé. Epiphániosz írt ellenük, erre utal Pázmány.

178:23 *Collyridianos* – 4. századi eretnek mozgalom, amelynek követői Szűz Máriának istenséget tulajdonítottak, és neki áldoztak vélhetőleg árpakenyérrel, görögül *kollürával*, amiből nevük származik. A collyridiánus eretnekség Trákiából (a Balkán-félsziget délkeleti részéről) indult ki, és főleg az arab országokban terjedt el. Őellenük is Epiphániosz írt, erre hivatkozik Pázmány.

178:782. jegyzet *Fol. 240.* – Az idézett szöveg a 240. recto oldalon található, Pázmány egészen pontosan, szó szerint idézi Gyarmatit.

178:783. jegyzet *Fol. 303 305* – A 303. folio tartalmilag illik ide, az idézett szöveghely a 305. recto-verso oldalakon található, mégpedig olyanképpen, hogy az idézet első fele a 305. versón, a második pedig a rectón, majd végül ismét a verso oldalon. Érdekes, hogy Pázmány pontosít. Ugyanis Gyarmati szövegében az olvasható, hogy Krisztus születése után néhány száz esztendeig (305. v.) nem hívták segítségül a régiek a szenteket, Pázmány pedig azt írja, hogy Krisztus születése után kétszáz esztendeig (178:21), merthogy Órigenésztől kezdődik a szentek segítségül hívása.

178:784. jegyzet *Fol. 305. 306. et 119.* – A hivatkozott szöveg a 305. verso oldalon található, a többi tartalmilag illik ide.

179:9 Conciliomokra – zsinatokra

179:12 *Sylvester Papa* – Szent I. Szilveszter (314–335) római pápa, a keresztényüldözések utáni római egyházi élet megszervezője

179:12-13 *Niceabeli* – lásd 83:17. jegyzet

179:13 *Damasus Papa* – Szent I. Damaszus (Damasus; 366–384) római pápa, több zsinatot hívott össze, küzdött a hitszakadás és az eretnekek ellen, támogatta a vértanúk tiszeteletét. Ő bízta meg Szent Jeromost a *Biblia* pontos latin fordításának elkészítésével.

179:13 *Constantinapoli* – Az első konstantinápolyi zsinat (381. május–július) a második egyetemes zsinat volt. Elsősorban a Szentlélek istenségét (*Sancta Trinitas*) mondták ki. Ezen a zsinaton csak keleti püspökök vettek részt, mivel a nyugatiak már korábban tavasszal tartottak egy zsinatot Riminiben. Egyetemesnek a khalkédóni (451) zsinaton ismerték el.

179:13 *Caelestinus Papa* – Szent I. Celesztin (Caelestinus; 422–432) római pápa, az epheszoszi zsinat összehívója, küzdött az eretnekek, különösen a novatianusok (lásd 9:17. jegyzet) ellen.

179:14 *Ephesombeli* – Az epheszoszi (431. június–szeptember) volt a harmadik egyetemes zsinat. Elsősorban Nesztoriosz, konstantinápolyi pátriárka ellen foglamaztak meg tantételeket.

Nesztoriosz volt az első, aki Máriát nem „Istenszülő”-nek nevezte, hanem „Krisztusszülő”-nek vagy „Emberszülő”-nek, ezzel érzékeltetve, hogy Jézusban kétféle, isteni és emberi természet van. Az epheszoszi zsinaton elítélték, száműzték. A zsinat kimondta, hogy Krisztus Istenember egy személyben, a második isteni személy a Fiúisten, aki Szűz Máriától vette emberi természetét, ezért Máriát megilleti az „Istenszülő” cím.

179:14 *Chalcedomi* – lásd 171:23. jegyzet

179:14 *Vigilius Papa* – Vigiliusz (Vigilius; 537–555) római pápa, küzdött az eretneke, különösen a monofiziták (lásd 171:23. jegyzet) ellen.

179:15 *Agato Papa* – Szent Agaton (Agatho; 678–681) római pápa, a harmadik konstantinápolyi zsinat összehívója, küzdött az eretnekek, különösen a monotheletizmus (Krisztusnak egyetlen természetét ismerik csak el, az istenit) ellen.

179:15 *masodik , es harmadik Constantipoli* – A második konstantinápolyi (553. május–június) az ötödik egyetemes zsinat volt. I. Jusztinianosz (527–565) bizánci császár hívta össze, aki megpróbálta a római birodalom egységét helyreállítani. Ezért meg akarta nyerni magának a monofizitákat (lásd 171:23. jegyzet) úgy, hogy elítélik a khalkédóni zsinat három fejezetét. Erre az öreg Vigiliusz pápa nem volt hajlandó, csak erőteljes nyomásra ismerte el a zsinat döntéseit, amelyen szinte csak keleti püspökök jelentek meg. – A harmadik konstantinápolyi (680–681) a hatodik egyetemes zsinat volt. Ezen a zsinaton elítélték a monotheletizmust és a monofizitizmust, újból kiálltak a hüposztatikus egység emlegett, vagyis kimondták, hogy Jézus Krisztusban az emberi természet egyesült a Fiúisten személyével.

179:785. jegyzet *Fol. 117.* – Az idézett szöveg a 117. verso oldalon található, Pázmány fölcseréli a tagmondatokat és tömörít olykor.

179:786. jegyzet *Fol 243. 244. et 306.* – Az idézett szöveg a 243. verso és 244. recto oldalakon található. Nem pontos idézet, tartalmilag a 306. folio is ide tartozik.

179:787. jegyzet *Fol. 244.* – Az idézett szöveg a 244. recto oldalon található, Pázmány nem idéz pontosan, összefoglal.

180:18 excipialhatunk – kifogásolhatunk, közbe vethetünk

180:790. jegyzet *Fol. 125. b.* – Az idézett szöveg a 125. verso oldalon található, Pázmány egészen pontosan megadja, viszont nem idéz pontosan, összevon, tömörít.

180:791. jegyzet *Lásd az kereztieni Imadsaghos köniuet fol: 236.* – Pázmány a saját egy évvel korábbi munkájára hivatkozik, illetve egészen pontosan az 1606-ban megjelent *Imádságos könyvvel* egy kötetben kiadott *Rövid tanúságra*. Ez az apologetikus értekezés folyamatos lapszámozással (225 verso–268 recto) lett hozzákötve az imakönyvhöz. Teljes címe: *Reovid*

tanvsagh, mint ismerhesséc megh az egiügüc, az igaz vallast. Ennek a könyvnek a 236. recto oldalára hivatkozik.

180:792. jegyzet *Fol: 175.* – A hivatkozott szöveg a 175. recto oldalon található.

181:5 Laodicaeabeli – lásd 148:12. jegyzet

182:19 *vót labot* – vött, vetett; lábra kapott

182:22 *Nissaenus* – Nüsszai Szent Gergely (335 k.–394 k.), görög nyelvű ókeresztény író, teológus, Nagy Szent Vazul testvéröccse

182:27 Simon – Simon mágus; lásd 9:16. jegyzet

182:27 Carpocrates – Karpokratész (Carpocrates; 2. sz.) görög nyelvű, alexandriai gnosztikus (lásd 9:17. jegyzet) filozófus. Egyiptomi eredetű lélekvándorlás-tant hirdetett, valamint az isteni igazság általános érvényességét.

182:794. jegyzet *Fol: 119. b.* – Pázmány egészen pontosan megadja az idézett szöveg helyét, a 119. verso oldalon található, ám nem idéz pontosan, összefoglal, tömörít.

182:795. jegyzet *Fol: 129.* – ennél a hivatkozásnál feltehetően elírták a foliószámot, mert nem a 129-en, hanem a 119. verso és a 120. recto oldalon található, bár Pázmány nem szó szerint idéz, kicsit átfogalmazza a szöveget, tömörít.

183:5 Paphnutius – Paphnutiosz (Paphnutius; 4. sz.) Théba püspöke, Remete Szent antal tanítványa, több zsinaton is részt vett.

183:11-12 Romai Papa *caput est, princepsque omnium Patriarcharum* – Minden pátriárkák feje és fejedelme.

183:798. jegyzet *Sup: fol: 12. 13.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 12. és 13. oldalakat. Pázmány általánosságban utal vissza.

183:799. jegyzet *Cont: Magiar: fol: 52. az Orszagh romlasarul.* – Ez a hivatkozás Pázmány saját négy évvel korábbi munkájára vonatkozik: *Felelet Magiari Istvan sarvari praedicatornak, Az orzag romlasa okairul, irt köniuere*, Nagyszombat, 1603. Az idézett szöveg ennek a könyvnek az 52. oldalán található.

184:27 az égből tüzet nem hozza – Illés próféta, hogy Istenének erejét bizonyítsa Achaszja király emberei előtt, kétszer ötven emberre és vezetőikre kért az égből tüzet, amely elpusztította őket. (2Kir 1,1-17)

184:807. jegyzet *Fol: 119.* – A hivatkozott szöveg a 119. verso oldalon található, Pázmány nem pontosan idéz, összevon, tömörít.

185:21 *Conformatioia* – megerősítése

187:5 *Sozomenus* – Szalamenész Hermeiasz Szózomenosz (Salaminus Hermias Sozomenus; 400 k.–450.k.) görög nyelvű egyháztörténész, konstantinápolyi ügyvéd. Kilenc könyvből álló

Historia Ecclesiastica című munkája maradt ránk, amely a 325 és 425 közötti időszak eseményeit dolgozza fel, Szókratész, Euszebiosz, Rufinus és mások munkáira támaszkodva.

187:16 *Te giösz megh engem* – Te győzöl meg/győzöl le engem

187:816. jegyzet *Supra fol: 28.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 28. foliót. Pázmány általánosságban utal vissza, noha ez már pontosítás, a főszövegben annyit mond csak, hogy az ötödik részben.

188:5 Iulianus – Flavius Claudius Iulianus (Julianus; 361–363), a keresztény hagyomány *Apostata* (= Hitehagyott) melléknévvel tartja számon, mivel császárrá történő kikiáltását követően felhagyott a kereszténység gyakorlásával, és a hagyományos görög-római vallásokat ápolta és pártfogolta.

188:16-17 *szent Iustina azzoni szüzessegének, ördönghös mesterseghekkkel, tört vetet volna Cyprianus* – Szent Jusztina (Iustina; † 305 k.) antiochiai szűz, vértanú. Legendája szerint egy Cyprianus nevű gazdag mágus beleszeretett, és mindenféle úton-módon, még varázslással, démonok megidézésével is megkísérelte megszerezni, de mindegyik csődöt mondott a keresztet meglátván. Olyan hatással volt mindez Cyprianusra, hogy végül ő is megkeresztelkedett, majd Jusztinával együtt haltak vértanúhalált.

188:20 Narses – Narsész (Narses; 6. sz.) örmény származású hadvezére I. Jusztinianosz (527–565) bizánci császárnak. Euagriosz Szkholasztikosz jegyzi le róla, hogy milyen nagy tisztelője volt Szűz Máriának, erre utal Pázmány.

188:21 *Totilaua* – Totila (Baduila, Badvila; 541–552) keleti gót király, legfőbb politikai célja volt I. Jusztinianosz (527–565) és a bizánci birodalom gyengítése, ez sikerült is neki, mindössze alig egy év alatt visszafoglalta csaknem egész Itáliát.

188:23 Theodorus, Heraclius császár attafia – Hérakleiosz (Heraclius; 610–641) bizánci császár, a középkori bizánci állam megteremtője. Theodórosz (Theodorus) az öccse volt, aki a perzsa csapatokon aratott győzelmet.

188:25 Sergiopolist – Resafa vagy Rusafah (Anastasiopolis, Sergiopolis) gazdag római kereskedőváros volt a mai Szíria területén.

188:26 Cosroes – I. Huszrau Anósírván (Cosroes, Khosroész; 6. sz.) szászánida király, 543-ban vonta ostrom alá Sergiopolist.

188:824. jegyzet *Euagr* – Euagriosz Szkholasztikosz (536 k.–600 k.) szíriai származású, görög nyelvű egyháztörténész, Euszebiosz munkáját folytatta, az epheszoszi zsinattól (431) 593-ig.

188:825. jegyzet *Paul Diaconus* – Paulus diakónus (8. sz.) longobárd származású történétíró, szerzetes. Leghíresebb műve a *Historia Longobardorum* (= Longobárdok története), de írt

leveleket és verseket is. Nagy Károly (768–814) kérésére az egyházatyák műveiből összeállított egy homiliáriumot.

189:3 Z. Sergius Martyr – Szent Szergiosz (Sergius; 3–4. sz.) római katona, vértanú. Szent Bakkhossal együtt szokás említeni, aki alá beosztott tiszt volt. Bakkhosz hamarabb halt meg egy nappal, mivel behalt a korbácsolásba, Szergioszt pedig másnap lefejezték, miután szögekkel megkínózták. Ekkor már Resafa városánál voltak, amit később róla neveztek el Sergiopolisnak.

189:7 sakmanniara – zsákmányára

189:15 Atila – Attila (406 k.–453) hun király. 452-ben szállta meg Itáliát, a legendák szerint Róma kapuitól fordult vissza azért, mert I. Nagy Szent Leó pápa kivonult elé a városon kívülre és sikerült elérnie, hogy a hunok megkíméljék a várost. Pázmány erre a történetre utal, noha a valóságban nem jutottak el Rómáig.

189:23-24 *Horatius Tursellinus* – Oratio Torsellini (Horatius Tursellinus; 1545–1599) olasz humanista író, tudós, jezsuita. Pázmány az 1598-as *Lauretanae historiae libri quinque* című művére utal.

189:24 *Iustus Lipsius* – Justus Lipsius (Joest Lips; 1547–1606) németalföldi humanista, filológus, történész és bölcseleti író. A sztoikus életfilozófiát igyekezett ötvözni a keresztény tanítással. Főként a régi latin irodalommal, mindenekelőtt Seneca és Tacitus műveivel foglalkozott, de avatott ismerője volt a latin grammatikának és paleográfiának is. Lipsius terjedelmes levelezést, történeti és morális értekezést, számos, vallási kérdéseket és filológiai témákat taglaló írást hagyott az utókorra.

189:26 *Christophorus Fischer* – Christoph Andreas Fischer (1560–1610 u.) jezsuita pap, az ausztriai ellenreformáció egyik harcos vezéralakja. Itt Pázmány az 1604-ben Bécsben megjelent *Historiae Ecclesiae Cellensis ad Beatam Virginem* című művére utal.

189:27 Canisius Peter – Canisius Szent Péter (Petrus Canisius; 1521–1597) németalföldi származású, főként Németországban és Svájcban tevékenykedő jezsuita hitszónok, teológus, a katolikus restauráció egyik vezéralakja.

189:27 *Brendenbachius* – Tilmann Bredenbach (1526 v. 1535–1587) német katolikus teológus, kölni kanonok, történetíró. Fő munkája a *Collationum Sacrarum libri VIII* (= Szent beszélgetések nyolc könyve).

189:828. jegyzet *Bonfi* – Antonio Bonfini (1425 k.–1502) itáliai humanista történetíró. 1486-ban Mátyás király meghívását elfogadva jött Magyarországra, s az ő megbízására megírta a magyarok történetét (*Rerum Ungaricarum decades*).

189:829. jegyzet *Sabellic* – Marcantonio Sabellico (Marcus Antonius Coccius Sabellicus; 1436–1506) velencei tudós, történész. Ő írta az 1504-ben megjelent *Enneades sive rhapsodia historiarum* című világtörténetet. Udinében és Velencében az ékesszólás professzora volt, majd 1487-től a velencei Bibliotheca Marciana kurátora. Pázmány a Velence történetéről írott művére hivatkozik (*Historia rerum Venetarum*).

189:829. jegyzet *Maffeus* – Giovanni Pietro Maffeo (Johannes Petrus Maffeus; 1536–1603) olasz jezsuita pap, fő műve a *Historiarum Indicarum libri XVI.*, amely 1589-ben jelent meg.

189:829. jegyzet *Mariana* – Juan de Mariana (1536–1624) spanyol jezsuita pap, skolasztikus történész, fő munkája a *Historiae de rebus Hispaniae*, 1592-ben jelent meg.

189:830. jegyzet *S. Demetrio* – Szent Demeter (Demetrius; † 304) Thesszalonikében szenvedett mártírhalált.

190:2 Theophilus – A keresztény legendák szerint az ördög első szövetségese Theophilus (6. sz.) pap volt. A vérével írta alá a szerződést az ördöggel azért, hogy elvesztett papi rangjába visszahelyezze. A szerződésben meg kellett tagadnia Jézust és a lelkét az ördögnek kellett ígérnie. Theophilus hamar megbánta tettét, sokat imádkozott és könyörgött a Szűzanyához, aki végül megmentette. A történet legrégebbi forrása egy görög elbeszélés, melynek szerzője Adanai Eutükhianosz (Eutychianus) volt. (HEINRICH Gusztáv, *Faust és rokonai III.*, EPhK, 1884, 940–953.)

190:4-5 Maria Aegyptiaca – Egyiptomi Szent Mária, más néven *Bűnös Mária* (3. sz.) legendája szerint egyiptomi születésű volt, majd tizenkét éves korától Alexandriában élt prostituáltként tizenhét évig. Amikor hallotta, hogy az emberek Jeruzsálembé mennek a Szent Kereszt imadására, ő is elment, de egy láthatatlan kéz nem engedte belépni a templomba. Ekkor magába szállt, megbánt bűneit, kérte Szűz Máriát, hogy segítsen rajta. Ezután már be tudott menni a templomba, ahol egy hangot hallott, amely azt mondta neki, hogy keljen át a Jordánon, akkor üdvözülni. Átkelt a folyón és negyvenhét évig élt a pusztában egyedül, ott találkozott Zosimas apáttal, akinek elmesélte történetét.

190:8 Tiberius – II. Tiberiosz Kónsztantinosz (Flavius Tiberius Constantinus Augustus; 574–582) bizánci császár

190:15 Mauritius – Maurikiosz (Flavius Mauritius Tiberius Augustus; 582–602) bizánci császár

190:21-22 Sigmond Király idejébe három egész eztendeigh a holtak teteme közt – Pázmány Bonfinitől idézi ezt a történetet (*A magyar történelem tizedei*, Harmadik tized, harmadik könyv, 24. fejezet), amelyben egy csodát mesél el. A havasalföldi csaták idején két vagy három évvel a vereséggel végződő ütközet után ellátogattak a csataterre, ahol magas

hegyekben álltak a hullák csontjai, ahonnét kiszólt egy hang. A tetemek között rábukkantak egy beszélő koponyára, aki rászólt a báméskodó emberekre, hogy ő keresztény, a Szűzanya nagy csodálója, aki nem engedte, hogy örökké bűnhődjék, mivel gyónás és áldozás nélkül esett el a csatában. Ezért őrizte meg a beszélőképességét, és azt kérte, hogy hívassanak hozzá papot. A pap ki is jött, meghallgatta a gyónását, minden bűne alól feloldozta és föladata az utolsó kenetet, mire a koponya elhallgatott és örökre megbékélt.

190:832. jegyzet *Metaphrast* – Metaphrasztész Simeon (Symeon Metaphrastes; 10. sz.) görög nyelvű keresztény író, a szentek életéről adott ki egy gyűjteményt. A keleti ortodox egyház szentként tiszteli.

190:832. jegyzet *Petrus Damian* – Damiáni Szent Péter (Petrus Damianus, Pietro Damiani; 1007–1072) olasz bíboros, bencés szerzetes, egyháztanító, monasztikus és egyházreformokat is támogatott.

190:838. jegyzet *Cedren* – Geórgiosz Kedrénosz (Georgius Cedrenus; 11. sz.) bizánci görög történetíró, a világ történetét saját koráig írta meg, korábbi szerzők műveinek és *Bibliának* a kompilálásával (*Szünopszé hisztorion* = *Compendium historiarum*).

190:838. jegyzet *Greg Turonens* – Tours-i Szent Gergely (Gregorius Turonensis; 538 k.–594) frank származású püspök, történetíró. Megírta a frankok történetét (*Historia Francorum*), azonban itt Pázmány a *Miraculum libri duo* (= Csoda két könyvben) első könyvére a *De gloria beatorum martyrumra* (= A boldog mártírok dicsőségéről) hivatkozik.

191:3 Leo Isaurus – II. Leó (León, Leo Isaurus; 717–741) bizánci császár. Pázmány Damaszkuszi Szent Jánossal kapcsolatosan említi, aki több beszédet is írt a szentképek védelmében, miután a császár engedélyezte a képrobmolást. A hagyomány szerint Jánost jobb kezének levágására ítélték, ő pedig még aznap este levágott kezét Szűz Mária ikonja elé helyezve könyörgött, hogy gyógyítsa meg. Elaludt, s mire felébredt, a keze ismét a helyén volt.

191:8 Z. Mercurius – Caesareai Szent Merkuriosz (4. sz.) katonaszent, vértanú

191:15 Zimiska Ianos – I. Jóannész (Jóannész Kurkuasz Tzimiszkész; 969–976) bizánci császár

191:18 Z. Theodorus – Szent Theodórosz Tiron (3–4. sz.) katonaszent, vértanú

191:26 Batthori Istuan – Báthory István (1571–1586) erdélyi fejedelem, lengyel király

191:28–192:5 *Magnificus Dominus Comes Stephanus de Bathor, Vaiuoda Transsylvanus, et Siculorum Comes, nec non Iudex Curiae Serenissimi Principis D. MATTHIAE Dei gratia Regis Vngariae, Bohemiae etc. in honorem Dei, et eius genitricis MARIAE, ob eam causam, quod ipse per intercessionem eiusdem Virginis gloriosae, a quodam maximo periculo*

liberatus fuit, Anno M. CCCC. LXXXIX. dicauit. – Nagyságos Báthory István gróf úr, Erdély vajdája, a székelyek grófja, a jóságos Mátyás fejedelem úr, Isten kegyelméből Magyarország, Csehország stb. királya bíróságának bírója Isten és az őt szülő Mária tiszteletére azért, mert ennek a szűznek közbenjárására egy bizonyos igen nagy veszedelemből megszabadult, ezt fölszentelte az Úr 1489. esztendejében.

191:841. jegyzet *Zonar* – Ióannés Zonaras (12. sz.) bizánci történetíró, az ő *Annales* című történeti munkája – amely a legrégebb időktől a saját koráig terjed – Pázmány egyik leggyakrabban hivatkozott keleti forrása, amely 1567-ben jelent meg a *Corpus universae historiae* című gyűjteményben.

192:7 LAIOS – I. Nagy Lajos (1342–1382) magyar király; legendája szerint a törökök tízszeres túlerőben voltak ellenük, ekkor Lajos a magyarok védőasszonyához fordult imádságában. Álmában megjelent neki Szűz Mária és azt mondta, hogy támogatni fogja, ha a győzelem után Zellbe megy majd, építtet egy templomot és ezt a képet, amely előtt imádkozott, oda fogja vinni. Nem lehet pontosan tudni, mikor volt ez a csata, annyi bizonyos, hogy a mariazelli templomot gótikus stílusban 1340 és 1380 között átépítették. Erre a történetre és a templomra hivatkozik Pázmány.

192:18-19 *Ludouicus Rex Vngariae, per matrem misericordiae victoriam Turcicam gloriose obtinuit.* – Lajos, Magyarország királya az irgalom anyja révén dicsőségesen megszerezte a győzelmet a török fölött.

192:28 Richardus de S. Victore – Richard of St. Victor († 1173) skót származású ágostonos szerzetes, teológus. Pázmány itt a Szentháromságról (*De Trinitate*) írott fő teológiai munkájára hivatkozik.

192:844. jegyzet *Ioannis de Thurocz* – Thuróczi János (1435 k.–1489 k.) történetíró, jogtudós. Pázmány a legfontosabb munkájára, a *Chronica Hungarorumra* hivatkozik.

193:846. jegyzet *Fol: 13.* – A hivatkozott szöveg a 13. recto oldalon található, Pázmány nem pontosan idéz, átfoglalmaz, összefoglal.

193:847. jegyzet *Fol: 119.* – A hivatkozott szöveg a 119. recto oldalon található, Pázmány nem pontosan idéz, átfoglalmaz, összefoglal.

193:849. jegyzet *A kerezteni imadsagos köniübe, fol: 248.* – Pázmány a saját egy évvel korábbi munkájára hivatkozik, illetve egészen pontosan az 1606-ban megjelent *Imádságos könyvvel* egy kötetben kiadott *Rövid tanúságra*. Ez az apologetikus értekezés folyamatos lapszámozással (225 verso–268 recto) lett hozzákötve az imakönyvhöz. Teljes címe: *Reovid tanvsagh, mint ismerhesséc megh az egiügüc, az igaz vallast*. Ennek a könyvnek a 248. lapjára hivatkozik.

193:850. jegyzet *Fol: 307. et sequentib.* – Pázmány itt Gyarmati könyvének 307. foliójára és a következőkre hivatkozik, valójában már a 306. verso oldalon elkezd tárgyalni a csodákat és egészen a könyv végéig, vagyis a 308. verso oldalig tart ez a rész. Pázmány nem idéz pontosan, jócskán összefoglal, kiemeli a saját gondolatmenetéhez szükséges mondatokat. Gyarmati bibliai hivatkozásait – amelyeket átemel – szinte minden esetben pontosítja versszámig megadva a lelőhelyet.

194:20 Sunamitis – Elizeus csodatételei között található a sunemi asszony története, akinek föltámasztotta a fiát (2Kír 4,8-37)

194:851. jegyzet *Fol: 307.* – A hivatkozott szöveg a 307. verso oldalon kezdődik és tart a 308. rectón, Nem pontosan idéz Pázmány, összefoglal.

195:10 DOCTRINAE SIGILLA, ET SVBSCRIPTIONES. – A tanítás jelvényei és aláírásai.

197:10 Mahomet – Mohamed próféta (Mahomet, Muhammad; 570–632) az iszlám vallás legfőbb prófétája. Az általa alapított iszlám az évszázadok folyamán világvallássá fejlődött, követői a mohamedánok.

198:871. jegyzet *Supra fol: 3. et 10.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 3. és 10. oldalakat, általánosságban utal vissza azokra a helyekre, ahol Szent Pált idézte.

199:4-6 *Et hominis, spiritus dicitur, siquidem Apostolus ait, Spiritus attestatur spiritui nostro. Et, nemo nouit quae sunt hominis, nisi spiritus hominis qui est in eo.* – És az ember lelkének mondják, noha az Apostol azt mondja, a Lélek tanúskodik a lelkünknek. És senki sem tudja, mi az emberé, csak az ember lelke, amely benne van.

199:8 Baruch – Báruk próféta (Baruch; Kr. e. 7. sz.), Jeremiás neki diktálta le mindazt, amit addig az Úr megbízásából elmondott. Jeruzsálem pusztulása után a júdeaiak magukkal vitték Egyiptomba, a hagyomány szerint ott halt meg. A nevéhez fűződő ószövetségi könyvet Babilonban írta héberül, de csak görög változata maradt fenn. A protestáns kánonból kihagyták.

199:11 Arrianusok – lásd 10:14. jegyzet

199:875. jegyzet *Gyarmath: fol 160.* – Pázmány nem pontosan idéz, jócskán összefoglalja Gyarmati hosszú fejtegetését a kanonikus könyvekről.

200:6 *meny bötü vagion a Sido Abecebe* – a héber ábécé huszonkét mássalhangzóbetűből áll

200:7 *Ieremias et cum eo Baruch, Threni et Epistola.* – Jeremiás, és vele Baruch, a siralmak, és a levél.

200:12-14 *Ne interrogas, sed solum ex sacris litteris condiscas, sufficiunt enim quae in eas reperias documenta. Fons igitur et lux nominatur Pater in Baruch, reliquisti fontem*

Sapientiae. – Ne kérdezz, hanem csak a Szentírásból tanul meg, mert elégséges, ami dokumentumokat ezekben találsz. Forrásnak és fénynek nevezi Baruch az Atyát: elhagyta a bölcsesség forrását.

200:20 *Sophonias* – Szofoniás (Sophonias; Kr. e. 7. sz.) próféta, a róla elnevezett ószövetségi könyv főszereplője.

200:20 *Abacum* – Habakuk (Abacum; Kr. e. 7. sz.) próféta, a róla elnevezett ószövetségi könyv főszereplője.

201:1 *Laodiceae* – lásd 148:12. jegyzet

201:2 *Lamentationes et Epistolae* – Ez a latin neve a *Jeremiás siralmi* című ószövetségi könyvnek.

201:26 *Sixtus Papa primus* – Szent I. Szixtus (Sixtus; 115–125) római pápa

202:4 *Lactant* – Lucius Caecilius Firmianus Lactantius (240 k.–320 k.) latin nyelvű egyházi író. Főműve, a *Divinae Institutiones* (= Isteni tanítások) 303 és 313 között írott hét könyve a kereszténység alapelveinek első latin nyelvű összefoglalása.

202:11 *Lyranus* – Nicolas de Lyre (Nicolaus Lyranus; 1270 k.–1349) francia ferences szerzetes, tanár, orvos. Fő műve a *Postillae perpetuae a Universam S. Scripturam*, bibliai kommentár.

202:20 *Verba haec clare stendunt immortalitatem animae*. – ezek a szavak világosan bizonyítják a lélek halhatatlanságát.

202:888. jegyzet *Gyarmath. Fol. 162*. – Az idézett szöveg a 162. recto oldalon található.

203:4 *Ismaelnek* – Izmael ószövetségi alak, Ábrahám és Hágár fia, Izsák bátyja, tőle származnak az izmaeliták.

203:26 *Arrianus* – lásd 10:14. jegyzet

203:892. jegyzet *Gyarmath. Fol. 163*. – az idézett szöveg a 163. recto oldalon kezdődik és a 163. versön folytatódik. Pázmány tömörít, összefoglal, tömöríti Gyarmati mondandóját.

204:11 *figurate* – jelképesen

204:30 *Maior, es Minor* – nagyobb és kisebb

205:893. jegyzet *Supra fol: 5. et 59*. – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, az 5. és 59. oldalakat, általánosságban utal vissza.

205:894. jegyzet *Gyarmath: fol 138*. – Az idézett szöveg a 138. recto oldalon található, ám Pázmány nem idéz pontosan, összefoglal, tömörít.

205:895. jegyzet *Supra fol: 66*. – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 66. recto-verso oldalakat.

205:896. jegyzet *Supra fol: 9.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 9. recto oldalon.

205:897. jegyzet *Supra fol: 59.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, az 59. foliót. Pázmány általánosságban utal vissza, noha ez már pontosítás, a főszövegben annyit mond csak, hogy a tizennegyedik részben.

206:898. jegyzet *Vide supra fol. 89. in fine.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, a 89. verso oldal végén.

207:899. jegyzet *A kerezteni Imadsagos köniube, fol: 248.* – Pázmány a saját egy évvel korábbi munkájára hivatkozik, illetve egészen pontosan az 1606-ban megjelent *Imádságos könyvvel* egy kötetben kiadott *Rövid tanúságra*. Ez az apologetikus értekezés folyamatos lapszámozással (225 verso–268 recto) lett hozzákötve az imakönyvhöz. Teljes címe: *Reovid tanvsagh, mint ismerhesséc megh az egiüügic, az igaz vallast*. Ennek a könyvnek a 248. verso oldalára hivatkozik.

207:900. jegyzet *Supra fol: 55.* – Pázmány itt erre a saját, most íródó munkájára hivatkozik: lásd korábban, az 55. foliót. Pázmány általánosságban utal vissza tartalmilag mind a recto, mind a verso oldalra.

208:10 *non nubet* – nem megy férjhez

208:11 *aeuquales sunt Angelis* – egyenrangúak az angyalokkal

208:902. jegyzet *Fol: 141. 165. et 229.* – Ez az idézet az angyalokhoz való hasonlatosságról szól, Pázmány három hivatkozással is alátámasztja mondandóját. Az első a 140. verso oldalon található és a házasság nélküli életről szól, ami az angyalokra is jellemző; a második a 165. rectón van, a feltámadáskor hasonlatosak leszünk az angyalokhoz; a harmadik pedig a 229. rectón, amely arról szól, hogy a szentek hasonlóak lesznek az angyalokhoz a feltámadáskor. Pázmány nem pontosan idéz, összefoglal.

208:903. jegyzet *Gyarmath: fol: 141. b.* – Pázmány itt egészen pontosan adja meg a hivatkozás helyét, a 141. verso oldalon található, ám nem idéz szó szerint, tömörít, összevon.

209:7 *epeséggel* – keserűséggel

209:904. jegyzet *A folio 115. ad fol: 126.* – Gyarmati Bíró Miklós könyvének 115. recto oldalától a 126. rectóig tartó – több kisebb részből álló – fejezetének címe: „Az Monozloi Andras elenvetesinek avagy bizonsaginak meg feytese, es igaz magyarazattya, az mellyekkel irasanak nyoltzadik reszeben azt akarja bizonitani. Hogy az Szenteknek erettük valo segitsegeknek es esedezeseknek igassaga, nilvan bizonitatik az irasban folio: 217. usque fol: 369.”

210:13 Ezechias – Ezekiás vagy Hiszkija más néven, Júdea királya (Kr. e. 716–687), a Templom megtisztítására és a bálványozás megszünetetésére hozott vallási reformokat.

210:14 Aaron – Áron ószövetségi alak, Mózes testvére, segítőtje, a zsidók első főpapja.

210:905. jegyzet *A folio 126. ad fol: 129.* – Gyarmati könyvének 126. recto oldalán kezdődő fejezet címe „Mas ellenvetesi Monozloinak, az mellyekkel akarja közönsegesen bizonítani, az Szenteknek erdemet, segítsegül hivasat, es erettünk valo könyörgeseket.” Ez a rész a 128. verso oldalon fejeződik be.

210:906. jegyzet *A folio 129. ad fol: 134.* – A 129. recto oldalon kezdődik Gyarmati első felelete és tart a 134. versóig.

210:907. jegyzet *Fol. 133. 134.* – Az idézett szöveg a 133. verso oldalon kezdődik és a 134. rectón folytatódik, ám Pázmány nem idéz pontosan, összefoglal.

211:4 *Dant sine mente sonos.* – Lélek nélkül adnak hangot.

211:908. jegyzet *A folio 134. ad fol: 140. Iterum a folio 154 ad folio 156.* – Ennél a résznél ismét több szöveghelyre hivatkozik Pázmány, valamennyi az ótestamentumi szentekről szó, legfőképpen Dávidról. A 134. verso oldaltól a 140. versóig tartó részben Monoszlóynak a 2., 3., és 4. ellenvetésére ad feleletet Gyarmati.

211:910. jegyzet *Fol: 137.* – A hivatkozott szöveg a 137. recto-verso oldalon található. Pázmány némileg kiforgatja Gyarmati eszmefuttatását, mert Gyarmatinál nincs szó Salamonról, sem Dávidnak semmilyen konkrét életeseményéről, hanem Monoszlóynak azzal a tételével vitázik, miszerint néminemű keresztyén Doktorok, például Kálvin, azt állítják, hogy néhány bibliai helyen, amelyben Dávid holta utáni dolgokról beszél az írás, Krisztust kell érteni. Monoszlóy szerint 3 oka van annak, hogy ez nem igaz: 1. Dávid csak életében viselte Krisztus képét; 2. sehol sincs az Írásban, hogy Dávidon Krisztust kell értenünk; 3. Dávid sehol nem neveztetik fiúnak, mindig csak szolgának. Ezekre felel Gyarmati és próbálja mindezt tagadni, valamint bizonyítani, hogy Dávid lehet Krisztus előképe, de nem konkrét dolgokkal bizonyítja, hanem elméletileg, általánosítva, Pázmány pedig konkretizál.

212:11 *immediate* – közepén

212:24 Ephraimot es Manassest – Efraim és Manassze ószövetségi alakok, József fiai, akiket megáld Jákob, így ők is Izrael törzsei közé tartozhatnak majd (Ter 48,1-21)

212:26-27 *Inuocetur nomen meum super vos, nomina quoque Patrum meorum Abraham, Isaak.* – Nevemet hívják rátok, atyáimnak, Ábrahámnak és Izsáknak a nevét.

212:912. jegyzet *A fol: 143. ad fol: 149.* – Az idézett szöveg a 143. verso oldalon található, Pázmány nem pontosan idéz, tömörít, összevon. A 143. recto oldalon kezdődő fejezet címe: „Első locus az mellyet az Szentek imadasara csigaz Monozloi, Gen. 48.” Ennél a részletnél is

megmutatkozik Pázmány bibliai hivatkozási technikája, pontosítja Gyarmati hivatkozását, a következő jegyzetből (212:913) látszik, nála már a versus-szám is meg van adva.

214:4 LXX fő Sidok fordításabais – A *Septuaginta* (= Hetven) a héber *Biblia* görög fordítása. (Az eredeti görög cím a *Hebdomekonta*.) A *Septuaginta* keletkezéséről az a legenda ismert, hogy a *Talmud* és az ún. *Ariszteasz-levél* szerint 70, vagy 72 zsidó tudós készítette a héber *Biblia* görög fordítását az egyiptomi Pharosz szigetén, Alexandria szomszédságában, II. Ptolemaiosz Philadelphosz (Kr. e. 285–246) utasítására. Bár a rabbik egymástól teljesen elkülönítve dolgoztak, a munkájuk végeztével összehasonlított görög szövegek egymással azonosak voltak.

214:17 *expresse* – nyilvánvalóan

214:21 Eliphas – Elifáz ószövetségi alak, Jób történetében szerepel, vele beszélget Jób (Jób 4,1)

214:914. jegyzet *A fol: 149. ad fol: 153.* – Ebben a részben Jób történetéről olvashatunk, amelyet Gyarmati a 148. verso oldalon kezd el és a 151. versón fejez be. A későbbiekben már nincs szó Jóbról, a 152. rectón Dávidnak a XXXI. zsoltáráról kezd el beszélni, „mellyet az Szenteknek segítségül hivasara üstökenel fogva vonzon Monozloi”. Ezt tart a 153. verso oldalig.

214:918. jegyzet *Fol: 143.* – A hivatkozott szöveg a 143. recto oldalon található, Pázmány nem pontosan idéz, tartalmi összefoglalást ad.

214:919. jegyzet *A fol: 156. ad fol: 168.* – A Pázmány által hivatkozott Monoszlóy-féle 5., 6. és 7. bizonyság taglalását a 155. verso oldal alján kezdi Gyarmati és a 168. recto oldalig tart.

215:3 *Haua* valo szollásba – „Ha”-val, vagyis feltételes módban, a dialektika kondicionálisra vonatkozó szabályáról van szó (Conditionalis nihil probat, nisi conditio impleatur. = A feltételezés sosem valós, hacsak a feltétel nem teljesül.)

215:8 *expresse* – nyilvánvalóan

215:24 *Paar hagimatis* – Ez idézet Gyarmati Bíró Miklós könyvéből. Arról van szó, hogy a pogányok mindent imádtak, ami segítette őket, a Napot, Holdat, Csillagokat, de akár a forrásokat, halakat, ökröket stb., vagy „mint az Poeta az Aegyptiusok felöl mondgya, hagymat es parhagymat”.

215:27 Onias – Oniász ószövetségi alak, zsidó főpap (1Mak 12)

215:29 *de in particularijs* – részleteiben

215:921. jegyzet *Fol: 158.* – Pázmány nem pontosan idéz, összefoglalja Gyarmati két oldalát (158. recto-verso), és úgy tömöríti a szöveget, úgy hagy ki részeket, hogy kiforgatja vele Gyarmati mondandójának értelmét.

215:922. jegyzet *Fol: 177.* – Az idézett szöveg a 176. verso és a 177. recto oldalon található, Pázmány összevon, tömörít.

216:24 *hypotyposissal* – képletesen

216:24 *Michaeas* – Ez a Mikeás nem azonos a próféta Mikeással (aki egy évszázaddal későbbi), az ószövetségi *Királyok könyvéből*; ő Acháb uralkodása idején élt. A könyvben Michajehu néven szerepel és vereséget jövendöl Achábnak, aki Ramot ellen készül hadba. A király ezután nemcsak verséget szenved, hanem életét is veszti Ramotnál (1Kir 22,13–28).

216:26 *Áchabot* – Acháb (Kr. e. 9. sz.) ószövetségi alak, Izrael királya (1Kir 16, 17, 18, 21)

216:31 Nicanorral – Nikanor (Nicanor) ószövetségi alak, Makkabeus Júdás ellenfele, akit aztán le is győz (2Mak 14, 15).

216:923. jegyzet *Fol: 195. 196.* – Itt ismét egy hosszabb fejtegetésre hivatkozik Pázmány, a 195. recto oldal alján kezdődik, a címe: „Negyedik Felelet, azon Machabaeus almara.” Ez a rész a 196. recto oldalig tart. Pázmány összefoglalja nagyjából a három oldalt, kissé át is fogalmazza Gyarmati mondandóját, aki azt mondja: „Uy tudomány ez melynek semmi helyt nem ekl adunk.” Pázmány ismételten konkretizál, a jóval általánosabb megfogalmazásból így alakítja a mondatot: „*Machabaeus, Vy, es szokatlan dologrul valo álmát, melyrül a megh vetet köniu emlekezik, nem szüksegh be vennünk.*” Mindezt Gyarmati szájába adva, mintha tőle idézné.

217:4 *hypotyposessel* – képletesen

217:9 *Helmecki Pastor* – Pázmány gunyoros hangvételű megjegyzése, Gyarmati Bíró Miklós királyhelmecki prédikátor volt a könyv írása idején.

217:12 *Dominus Senior Zemlinensis* – Zempléni öregúr

217:20-21 *sic volo, sic iubeo, sit pro ratione voluntas.* – így akarom, így parancsolom, legyen értelem helyett az akarat.

217:925. jegyzet *A fol: 197. ad fol. 242.* – Pázmány ennél a hivatkozásnál túl nagy intervallumot ad meg. A főszövegben említi ennek a saját könyvének a 16. részét, amelynek címe: „Kilencz derek Bizonisaggal megh mvtattatik az Irasbol, hogy a Szentek Tuggiak, es Ertik e vilaghi dolgokat.” (150:2-4) Ez az egyik leghosszabb fejezet a könyvben (150–166), a gazdag ember és Ábrahám példázata a 158. oldalon kezdődik. Ezt a parabolát említi Gyarmati is először (196. verso).